

ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE DOCTRINAL PRINCIPLES IN
THE ANUPADA-SUTTA AND THE PRACTICE
OF VIPASSANĀBHĀVANĀ

พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพอรินันท์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพอรินันท์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A STUDY OF THE DOCTRINAL PRINCIPLES IN
THE ANUPADA-SUTTA AND THE PRACTICE
OF VIPASSANĀBHĀVANĀ**

Phra Pongsit Bāhiyo (Thep-Areenanth)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassanā Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระครูใบฎีกาแมนิตย์ เขมคุตุโต)

.....กรรมการ

(พระมหาสุรชัย วราสโก)

.....กรรมการ

(พระศรีธีรวงศ์)

.....กรรมการ

(ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล)

.....กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาสุรชัย

วราสโก

ประธานกรรมการ

ผศ.เวทย์

บรรณกรกุล

กรรมการ

ผศ.ดร.สุเทพ

พรมเลิศ

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา	
ผู้วิจัย	: พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพอรินันท์)	
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนากาวนา)	
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์		
	: พระมหาสุรชัย วราสโก	ป.ธ.๗, พธ.บ., M.A., Ph.D.
	: ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	ป.ธ.๕, พธ.บ., ศษ.ม.
	: ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	ป.ธ.๕, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด.
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑ เมษายน ๒๕๕๕	

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรและเพื่อศึกษาการนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และเอกสารงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง นำมาเรียบเรียงตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ แล้วนำมาบรรยายเป็นเชิงพรรณนา

จากการศึกษาพบว่า อนุปทสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์กล่าวถึงการบรรลุธรรมไปตามลำดับบทของพระสารีบุตร โดยหลักธรรมที่ปรากฏในอนุปทสูตรคือ สภาวธรรมที่ปรากฏในรูปฌานและอรูปรฌาน เมื่อสงเคราะห์สภาวธรรมเหล่านั้นเข้าในอารมณ์ของวิปัสสนาก็คือขั้น ๕ หรือรูปนาม

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาที่ปรากฏตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทคือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งในรูปนามตามความเป็นจริง ซึ่งอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาคือวิปัสสนากุมิ ๖ หรือรูปนาม และวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาก็คือการเจริญสติปัฏฐาน โดยเป็นการพิจารณาเห็นกายในกาย การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา การพิจารณาเห็นจิตในจิต และการพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ซึ่งการกำหนดรู้ในฐานทั้ง ๔ นี้เป็นการกำหนดวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน

จากการศึกษาพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตรนี้ เป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมในองค์ฌานคือการปฏิบัติวิปัสสนากวณาแบบสมถยานิกะ เป็นการยกจิตออกจากฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปนั้น เป็นการกำหนดวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา โดยสงเคราะห์เข้าในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัญญาและหมวดชัมมานุปัสสนาสติปัญญา จากการศึกษาในครั้งนี้ทำให้ผู้วิจัยพบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทุกประการ

Thesis Title : A Study of the Doctrinal Principles in the Anupada-Sutta and the Practice of Vipassanābhāvanā

Researcher : Phra Pongsit Bāhiyo (Thep-Areenanth)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Surachai Varāsabho Pali VII, B.A., M.A., Ph.D.

: Asst.Prof. Wet Bannakornkul Pali IX, B.A., M.A.

: Asst.Prof. Dr. Suthep promlert Pali IX, B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

This study comprises of 2 objectives namely: 1) to study the Doctrinal principles in Anupada-Sutta and 2) to study the applications of the Doctrinal principles in the Anupada-sutta to the practice of Vipassanā Meditation. This study is the analysis of the data from the Scripture of the Three Baskets, the Commentaries, and the Sub-Commentaries including data from the connected technical documents which were arranged and checked by specialists. After which, the data will be further depicted.

From the study it is found that the Anupada-sutta is the Discourse mentioned by the Buddha about the order in which Ven. Sāriputta attained Enlightenment. The achieved Dhamma that came from the Doctrinal principle in the Anupada-Sutta was the Dharmic state of Rūpajhāna and Arūpajhāna. After reviewing said Dharmic states in terms of Vipassanā, it becomes the 5 Aggrigates or the idea of form and designation.

The practice of Vipassanā of Insight Meditation in the Theravada Buddhist Scriptures is to create wisdom in order to realize the true nature of form and designation. The temperaments in practicing Insight Meditation is of the 6 Vipassanābhūmis. The method of developing the state of Insight Meditation is through the practice of Satipaṭṭhāna which is the examination of the 4 bases; to see the body in the body, feelings in feelings, the soul in the soul and the Dhamma in the Dhamma. The knowledge of these 4 bases is the knowledge of the Insight Meditation according to the principle of Satipaṭṭhana.

From the study in the application of the Doctrinal principle in regards to the Anupada-Sutta, the practice of Insight Meditation is the mindfulness of the Dharmic state in the principle of Jhāna, which is the practice of the Insight Meditation in the form of Samathayānika. Samathayānika is the lifting up of the soul from the Jhāna and then examining the principle of Jhāna in respects to the Three Characteristics. It is to see the Doctrinal state of Impermanence that all things will arise, sustain for a certain time period, and cease to exist. It is the specification of Insight Meditation according to the principle of the 4 Foundations of Mindfulness through classification of the Contemplation of Feelings and the Contemplation of the Dhamma. From this study, the researcher has found that the main point is in relation to every objective in this study.

กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ศาสตราจารย์พิเศษ ป.ธ.๘, MA., Ph.D.) ผู้ที่ก่อตั้งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ที่ได้เปิดการเรียนการสอนวิชาการในด้านพระพุทธศาสนาซึ่งท่านได้เปี่ยมไปด้วยความมีเมตตาธรรมเป็นอย่างสูง จัดหาทุนมาอนุเคราะห์ให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาในหลักสูตรนี้ และขออนุโมทนาในโครงการทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากคณะกรรมการ ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาสุรชัย วราสโก พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต, ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ได้ให้ความรู้ความเข้าใจในการทำวิทยานิพนธ์ รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกสร ได้ตรวจแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ และเพื่อนนิสิตที่ร่วมศึกษาในสาขาวิปัสสนาภาวนา ที่ได้ให้ความร่วมมือในการทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้

ขอกราบขอบพระคุณหลวงพ่อดอน กตปุญโญ เจ้าอาวาสวัดสังฆทาน ได้เมตตาอนุเคราะห์อบรมสั่งสอน ให้หลักธรรมในการปฏิบัติจนเกิดเป็นศากยบุตรดำเนินตามรอยขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอกราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ สยาคอ เตชินทาอาสภะเถระ ที่ได้เมตตาสั่งสอนดูแลเอาใจใส่การปฏิบัติวิปัสสนา ให้เป็นไปตามหลักสติปัฏฐานสูตรตามคัมภีร์พระไตรปิฎก ตลอดระยะเวลา ๗ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา

ขอขอบคุณวัดมหาสวัสดิ์ ที่ได้ให้ความสะดวกในเรื่องที่พักอาศัยในระหว่างการศึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์ และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดต่างๆ ที่ให้ความร่วมมือในการสืบค้นข้อมูลในการทำวิทยานิพนธ์จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขออนุโมทนาเจริญพรขอบคุณ คุณโยมเตี้ยพิศลย์ (เสียง) คุณแม่วัฒน์ (วิรัช) ที่ได้มอบทุกอย่างในชีวิตให้แก่ผู้วิจัย และคณะศรัทธาญาติโยมทุกท่านที่ได้สนับสนุนด้านปัจจัยสี่ ที่ได้มีส่วนร่วมในการทำวิทยานิพนธ์นี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ประโยชน์และคุณค่าแห่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมนำเป็นเครื่องสักการะบูชาต่อคุณพระรัตนตรัย บิдамารดา ครู อุปัชฌาย์อาจารย์ และผู้มีอุปการคุณทุกท่าน จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติทุกท่านเทอญ

พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพาริณันท์)

วันที่ ๑ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	น
คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ	ซ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๑

บทที่ ๒ หลักธรรมในอนุปทสูตร

๒.๑ ความหมายของอนุปทสูตร	๑๓
๒.๒ เหตุเกิดของอนุปทสูตร	๑๘
๒.๓ หลักธรรมในอนุปทสูตร	๒๑
๒.๔ ผลที่เกิดจากแสดงอนุปทสูตร	๓๘
๒.๕ องค์กรธรรมที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา	๔๐

บทที่ ๓ หลักวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตร

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา	๔๒
๓.๒. หลักธรรมปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตร	๔๔
๓.๓ ประเภทของวิปัสสนา	๕๔
๓.๔ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา	๖๓
๓.๕ หลักสติปัญญา ๔	๗๐
๓.๖ การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดจากสมาธิ	๗๕

บทที่ ๔ การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักธรรมในอนุปทสูตร

๔.๑ หลักการในการปฏิบัติของรูปฌาน	๘๑
๔.๒ หลักการในการปฏิบัติของอรูปรูปฌาน	๘๑
๔.๓ องค์ฌานที่เป็นปฏิปักษ์กับนิรวณ	๘๒
๔.๔ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุรูปฌาน	๘๓
๔.๕ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุอรูปรูปฌาน	๘๗
๔.๖ สภาวะธรรมที่กำหนดรู้ในองค์ฌาน	๙๑
๔.๗ วิธีการเจริญอนุปทมัมวิปัสสนา	๑๐๒

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๑๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๒

บรรณานุกรม	๑๑๓
ภาคผนวก	๑๑๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๕

คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๕ อ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ม.อ.(บาลี) ๑๔/๓๗๖/๒๖๑ หมายถึงสุดตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๔ ชื่อที่ ๓๗๖ หน้า ๒๖๑ ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๖/๓๐๕ หมายถึงสุดตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๔ ชื่อที่ ๓๗๖ หน้า ๓๐๕

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จ.(ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัญญาสกปาติ (ภาษาไทย)
ม.ม.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัญญาสกปาติ (ภาษาไทย)
ม.อ.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกปาติ (ภาษาไทย)
ม.อ.(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกปาติ (ภาษาบาลี)
สั.ส.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
สั.นิ.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
สั.จ.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค (ภาษาไทย)
สั.สพ.(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค (ภาษาไทย)

สํ.ม.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
อง.เอกก.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.สตุตก.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ทสก.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ธ.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.จู.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูฬนิกาย (ภาษาไทย)
ขุ.ป.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทธ.(ไทย) = วิสุทธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

ข. คัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕
โดยใช้คำอ้างอิงชื่อเต็ม เล่ม หน้า ไว้ท้ายเชิงอรรถ

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่เกิดมาบนโลกนี้ ทุกชีวิตต่างมุ่งหมายการดำเนินชีวิตเพื่อแสวงหาความสุขสบายและพยายามหลีกเลี่ยงความเดือดร้อนจากความทุกข์ ซึ่งเป็นสัญชาตญาณของสรรพสัตว์ทั้งหลาย มนุษย์ซึ่งเป็นผู้ที่มีปัญญามากกว่าสัตว์อื่น จึงมีโอกาสมากกว่าในการแสวงหาความสุข ซึ่งความสุขของมนุษย์ที่ต่างแสวงหา จึงเป็นความสุขที่ประกอบไปด้วยเครื่องอำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิต ซึ่งกลุ่มคนพวกนี้เชื่อว่าวัตถุและอำนาจจะตอบสนองความสุขของตนเองได้ จึงพยายามแสวงหาและแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน เพื่อให้ได้วัตถุและอำนาจนั้นๆ มาครอบครองปรนเปรอ เมื่อวัตถุมีความสำคัญในการดำรงชีพของมนุษย์ จึงเกิดปัญหาในการแก่งแย่งเพื่อให้ได้ครอบครองวัตถุนั้นมาตอบสนองความต้องการของตนเอง ซึ่งกลุ่มคนพวกนี้เชื่อว่าความสุขนั้นจะต้องประกอบไปด้วยวัตถุและอำนาจหรือหาความสุขทางกามคุณ^๑

ส่วนกลุ่มคนอีกพวกหนึ่งก็มีความเชื่อว่า การที่จะหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ได้นั้นต้องไม่พึ่งพาอาศัยสิ่งที่เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการดำรงชีวิต กลุ่มคนพวกนี้จึงพยายามหลีกเลี่ยงออกจากสังคมและผู้คนเพื่อออกบวช เป็นสมณพราหมณ์บ้าง เป็นฤาษีตามป่าบ้าง โดยปฏิบัติตามตนบ้าง ไม่พึ่งพาอาศัยวัตถุเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการดำรงชีวิต ออกจากบ้านเรือนปฏิบัติตามความเชื่อของแต่ละลัทธิที่ตนเองได้ศึกษามาและปฏิบัติสืบทอดกันมา ซึ่งเชื่อว่าเป็นทางแสวงหาความสุขของชีวิต ซึ่งก็มีลัทธิ^๒ต่างๆมากมายในสมัยนั้น^๓

พระโพธิสัตว์^๔พระองค์เองก็ได้รับความสุขสบายทางกามคุณมาก่อน ความสุขที่พระองค์ได้รับมาก็ยังเป็นความสุขที่พระองค์เห็นว่าไม่สามารถที่จะทำให้พ้นทุกข์ได้ พระองค์ก็ยัง

^๑ คุรยละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๗/๔๖๕.

^๒ พันเอกปิ่น มุกกันต์, ประมวลศัพท์ศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๕๔๕.

^๓ คุรยละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๕/๑๗๖/๕๘.

^๔ จักพล พิมพ์การ, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๑.

จะต้องประสบกับความแก่ ความเจ็บ ความตาย เหมือนกับสรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วไป ซึ่งเป็นความทุกข์ที่จะต้องเกิดขึ้น ไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์เห็นความไม่เที่ยงแท้เหล่านั้นแล้วจึงได้ทรงใช้วิธีออกจากเรือน อธิษฐานเพศเป็นบรรพชิต เข้าศึกษาและปฏิบัติตามความเชื่อของลัทธิตามสำนักต่างๆ ที่มีปรากฏอยู่ในสมัยนั้น ซึ่งลัทธิต่างๆ และความเชื่อที่พระองค์ได้ไปทดลองปฏิบัติมา ก็ยังทำให้พระองค์เห็นว่า ไม่สามารถที่จะเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ จึงได้ลาจากไป^๕ แล้วพระองค์จึงตัดสินใจปลีกตัวออกจากลัทธิความเชื่อของแต่ละสำนักต่างๆ มาปฏิบัติแสวงหาความพ้นทุกข์ด้วยพระองค์เองถึง ๖ ปี จนกระทั่งทรงได้ค้นพบสังฆกรรมอันประเสริฐ สังฆกรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนั้นเป็นสังฆกรรมที่จะทำให้มวลมนุษยและสรรพสัตว์ทั้งหลาย หลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างแท้จริง พระสังฆกรรมอันยิ่งใหญ่ที่พระองค์ได้ค้นพบนั้น เรียกกันว่า อริยสังหรือความจริงอันประเสริฐสี่ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^๖ หลังจากที่พระองค์ได้พบสังฆกรรมและกำจัดอาสวะกิเลสจนบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ได้ทรงใคร่ครวญไตร่ตรองในหลักธรรมที่ได้ตรัสรู้ ซึ่งจะมีเวไนยสัตว์อีกมากมายที่เป็นผู้ควรแก่การบรรลุธรรม พระองค์จึงทรงแสดงหลักทางสายกลาง มัชฌิมาปฏิปทา แก่ปัญจวัคคีย์เป็นครั้งแรก ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน^๗ ใกล้เมืองพาราณสี หลังจากที่ยุควัคคีย์ได้บรรลุธรรมแล้ว หลักธรรมของพระองค์ได้ถูกถ่ายทอดเผยแพร่ไปตามลำดับ จนมีสาวกผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบได้รู้ธรรมเห็นธรรมตามพระองค์มากมาย

หลักธรรมของการปฏิบัติที่พระองค์ได้ทรงกล่าวสั่งสอนพระสาวกนั้น ย่อมแตกต่างกันไปตามจริตและอุปนิสัยของแต่ละคน ซึ่งหลักและวิธีการปฏิบัติที่พระองค์ทรงสอนนั้นจะมีหลักสำคัญอยู่ ๒ ประการคือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยผลความมุ่งหมายของสมถะคือ ฌาน ซึ่งเป็นสภาวะที่จิตเกิดจากความสงบเป็นสมาธิอารมณ์เดียว และวิปัสสนากรรมฐานคือการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นตามความเป็นจริงซึ่งเกิดผลคือญาณ หรือปัญญานั้นเองที่เป็นตัวไปกำหนดรู้ในการพิจารณาสังขาร เพื่อให้จิตเห็นสภาวะไตรลักษณ์^๘ตามความเป็นจริงซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาที่สามารถเข้าถึงความดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง

^๕ คูรายละเอียดยใน ม.มู (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท เอส.อาร์.พี.ริ้นดิง แมส โปรดัคส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๔.

^๗ คูรายละเอียดยใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๕.

หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาที่สำคัญจะมีแนวการปฏิบัติอยู่ด้วยกัน ๔ กลุ่มคือ

๑. การปฏิบัติวิปัสสนาโดยมีสมณานาหน้า เมื่อเจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า เมื่อเจริญให้มากขึ้น มรรคย่อมเกิด ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๒. การปฏิบัติโดยมีวิปัสสนานาหน้า เมื่อปฏิบัติโดยมีวิปัสสนานาหน้า เมื่อเจริญให้มากขึ้น มรรคย่อมเกิด ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๓. การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป เมื่อปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป เมื่อเจริญให้มากขึ้น มรรคย่อมเกิด ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๔. การปฏิบัติโดยใจถูกอุทธัจจะในธรรมกัณไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิด ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^๕

การเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานนั้น ย่อมเห็นได้ว่าทั้งสมณะและวิปัสสนาเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันและกันในด้านของการปฏิบัติ ซึ่งมีพระสูตรหนึ่งชื่อว่า อนุปทสูตร^๖ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงกับพระภิกษุทั้งหลายว่า การเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบพด้วยอำนาจของรูปฌานและอรูปฌาน ซึ่งจะมีหลักธรรมที่เกี่ยวข้องสำหรับการเกื้อหนุนต่อการปฏิบัติที่ทำให้บรรลุธรรมได้จากหลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตรนั้น จะเห็นได้ว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างสมาธิที่เกิดขึ้นจากบาทฐานของสมณะ และสติสัมปชัญญะเป็นตัวกำหนดรู้ในการพิจารณาหลักธรรมหรือวิปัสสนาที่ทำให้จิตเกิดปัญญา เห็นแจ้งในสภาวะอันเป็นจริงที่สามารถจะทำให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ได้

ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าหลักธรรมดังกล่าวในอนุปทสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ จึงเป็นหลักธรรมที่น่าจะศึกษาและนำมาปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อจะได้เป็นอุบายนำไปเป็นหลักการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง และนำมายึดถือสืบทอดเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้เจริญ ๆ ยิ่งขึ้นต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาถึงหลักธรรมที่ปรากฏในอนุปทสูตร

๒. เพื่อศึกษาวิธีการนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนา

^๕ ดูรายละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^๖ ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร โดยใช้วิธีการค้นคว้าจากเอกสาร (Documentary Research) เพื่อที่มุ่งเน้นประเด็นเกี่ยวกับหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปทสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕

๑. ขอบเขตด้านเนื้อหา โดยศึกษาจากเอกสารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค รวมทั้งเอกสารงานวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒. ขอบเขตด้านการศึกษา โดยศึกษาเฉพาะหลักธรรมในอนุปทสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ แล้วนำข้อมูลจากการศึกษา มาเรียบเรียงตรวจสอบความถูกต้องและบรรยายเป็นเชิงพรรณนาต่อไป

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑. ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมไว้อย่างไรบ้าง
๒. มีวิธีการและหลักการอย่างไร ที่จะนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑. หลักธรรมหมายถึง หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา
๒. อนุปทสูตรหมายถึง ชื่อพระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ที่มีเนื้อหาในพระไตรปิฎก ภาษาไทยเล่มที่ ๑๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ข้อ ๕๑ - ๕๗ และ หน้า ๑๑๐ - ๑๑๕
๓. วิปัสสนากาวนาหมายถึง การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม จนจิตเกิดปัญญาในการรู้แจ้งเห็นตามความเป็นจริง จิตเกิดปัญญาเห็นพระไตรลักษณ์ เป็นเหตุให้ถอนความหลงผิดในสังขารเสียได้
๔. สมถกัมมัฏฐานหมายถึง การอบรมจิตให้เกิดสมาธิให้มีความสงบทางใจ
๕. สมถยานิกหมายถึง ผู้ที่ฝึกสมาธิมาก่อนจนได้ฌาน แล้วมาเจริญวิปัสสนากายหลัง

๖. วิปัสสนาขานิกหมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน โดยใช้เพียงขณิกสมาธิเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษา ทบทวนวรรณกรรมและเอกสารวิชาการ รวมทั้งรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

๑. คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ และพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุต ๕๑ เล่มฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ รวมทั้ง ฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๒. เอกสารตำราวิชาการพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้กล่าวสรุปถึงสติปัญญาในหนังสือพุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความว่า สติปัญญา เป็นที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ หรือมีสติกำกับอยู่บ้าง ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด การเจริญ สติปัญญานี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัวเอง สติปัญญา ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าจะต้องปลื้กตัวหลบลิไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้จึงมีผู้รู้หลายท่านสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป^{๑๑}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระได้กล่าวสรุปถึงองค์ประกอบหรือหัวใจสติปัญญา ๔ ไว้ในหนังสือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัญญา ๔ ว่าองค์ประกอบหรือหัวใจ สติปัญญา ๔ นั้น คือ อาตปปี สมุขชาโน สติมา ซึ่งมีหน้าที่ คือ อาตปปี (วิริยะ) ทำหน้าที่เพียรพยายามตั้งใจใส่เอาใจใส่ มีโยนิโสมนสิการตามกำหนดสภาวะการณ์ต่าง ๆ สติมา (สติ) ทำหน้าที่กำหนดไม่ให้คลาดเคลื่อนจากปัจจุบันอารมณ์ ไม่เผลอหลงลืม และมีสมาธิเป็นองค์ประกอบร่วมด้วย

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัทสหพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๓.

สมาธิ (สัมปชัญญะ) ทำหน้าที่กำหนดรู้การเกิดดับของรูปนามสังขาร มีความรู้ความเข้าใจ สภาวะการณั้ตามความเป็นจริง เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สรุปรวมเป็นองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ทำหน้าที่กำหนดปัจจุบันอารมณ์ การกำหนดแต่ละครั้ง เป็นการกั้ดกร่อนบั่นทอนกิเลสที่เกาะกุมจิตใจที่ละนิดทีละน้อย เรียกว่า “กร่อนทีละนิดกั้ดทีละหน้อย” กิเลสจะค่อย ๆ เมาบางจางไปในที่สุด องค์ประกอบทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นพร้อมกันและดับไปพร้อมกัน^{๑๒}

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงเรื่องสรุปผลโครงร่างและผลการปฏิบัติในหนังสือวิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์ว่า หัวข้อใหญ่ในการปฏิบัติโดยสรุปแล้ว ประกอบด้วยสิ่งที่ถูกกำหนดคืออารมณ์ อาการของการกำหนด และผลที่เกิดขึ้น อารมณ์สำหรับกำหนดมี ๒ อย่างคือ ลมหายใจและอิริยาบถ เมื่อกำหนดแล้วตัวตนว่างจากสิ่งทั้งปวง ส่วนผลที่เกิดขึ้นท่านอธิบายว่า เกิดจากของแต่ละสิ่งที่ถูกกำหนด และอาการกำหนด จะเกิดญาณตั้งร้อยตั้งพันตั้งหมื่นตั้งแสนก็ได้ แล้วแต่จะเอาอะไรมากำหนด การกำหนดเป็นญาณทุกชนิด แต่สงเคราะห์ให้สั้นเข้า ก็เหลือแค่สัมมัญญสติญาณ กับนิพพานญาณ ผลที่เกิดขึ้นหรือญาณนี้มีทั้งโดยตรงและโดยอ้อม^{๑๓}

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาธุระว่า การเจริญกัมมัฏฐานมีอยู่ ๒ ประการคือ การเจริญสมถกัมมัฏฐานและการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานการเจริญสมถกัมมัฏฐานมีได้ทั้งในสมัยพุทธกาลและนอกพุทธกาล อานิสงส์ของการเจริญสมถกัมมัฏฐานจะให้ผลไปเกิดในพรหมภูมิ เมื่อหมดอานิสงส์แล้วจะต้องมาเกิดในกามภูมิอีก ไม่ใช่ทางที่จะพ้นทุกข์ได้แน่นอน ส่วนการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะ ผู้อื่นใดไม่สามารถจะนำมาสอนได้ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจะต้องประกอบด้วย การพิจารณารูปนามขั้น ๕ เป็นอารมณ์ เพ่งพินิจอยู่จนพระไตรลักษณ์ปรากฏ อันพระไตรลักษณ์ที่จะปรากฏเป็นวิปัสสนาญาณนั้น จะต้องเกิดจากปรมัตถอารมณ์ไม่ใช่บัญญัติอารมณ์ เมื่อได้เพ่งจนถึงวุฏฐานคามินีวิปัสสนาญาณแล้ว มัคคญาณผลญาณย่อมเกิดขึ้น^{๑๔}

พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) ได้กล่าวสรุปไว้ในหนังสือมหาสติปัญญาสูตรว่า การเจริญสตินับเป็นอุบายวิธีการดับทุกข์ด้วยการละลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันอันมีกายและใจ ซึ่งเป็น

^{๑๒} ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามหลักสติปัญญา ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ - สุนทรสาสน์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๘.

^{๑๔} ดร. ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัคคมหากัมมัฏฐานจริยะ, วิปัสสนาธุระ, (กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดย C100 DESIGN CO. LTD., ๒๕๓๕), หน้า ๑๑๔.

สิ่งไม่พึงยึดมั่น เมื่อบุคคลรับรู้ร่างกายและใจนี้ดำรงอยู่ชั่วขณะตามเหตุตามปัจจัยโดยไม่มีรูปร่างถาวรที่ยึดถือได้ว่าเป็นเรา เป็นเขา เป็นบุรุษ เป็นสตรี เมื่อนั้นก็จะมิมีปัญหาหยังเห็นธรรมชาติอันแท้จริงของกายและใจ ที่มีสภาพ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน จิตของเขาย่อมเป็นอิสระจากความทุกข์และกิเลสได้อย่างแท้จริง^{๕๕}

พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๑ ว่าแนวทางการเจริญวิปัสสนาเป็นหลักสำคัญในคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งนำไปสู่การเกิดปัญญาหยังเห็นรูปนาม พระไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ อย่างแท้จริง^{๕๖}

พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๒ ว่าผู้เจริญวิปัสสนาพึงกำหนดรู้อากัปภิกิริยาทางกายที่เคลื่อนไหวไม่ว่าจะน้อยหรือมาก (กายนุปัสสนา) พึงกำหนดรู้ความรู้สึกทุกอย่างทั้งที่เป็นสุขหรือทุกข์อันปรากฏทางกายและใจ (เวทนานุปัสสนา) พึงกำหนดรู้สภาวะทางจิตที่คิดฟุ้งซ่านในเรื่องดีหรือไม่ดี (จิตตานุปัสสนา) และพึงกำหนดรู้สภาวะทุกอย่างที่ปรากฏทางใจ เช่น นิเวศน์ เป็นต้น (ธรรมานุปัสสนา)^{๕๗}

พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้กล่าวไว้ในหนังสือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้นจัดว่าเป็นทางสายกลางที่อำนวยผลให้บรรลุพระนิพพานในปัจจุบันชาติได้ ดังนั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะให้บรรลุผลสำเร็จจะต้องเดินให้ถูกทาง และต้องเดินไปตามลำดับขั้นตอนเพื่อเป็นการ อบรม บ่มอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ให้แก่กล้า จึงสามารถเดินไปตามทางจนบรรลุจุดหมายปลายทางได้สำเร็จ^{๕๘}

พระพิจิตร (จิตตฉน โภทฺธิ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาภาวนาว่า การอบรมจิตให้รู้สิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง เรียกว่า วิปัสสนาภาวนา หรือ เรียกว่า ปัญญาภาวนา และวิปัสสนานั้นมีอยู่ในเฉพาะพระพุทธศาสนานี้เท่านั้น ไม่มีอยู่ในคำสอนของศาสนาอื่นในโลก ทั้งนี้เพราะว่าในศาสนาอื่น ๆ นั้นไม่มีหลักอนัตตา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปล่อยวาง ไม่ยึดมั่นถือมั่นใน

^{๕๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม), มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจวงศ์แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

^{๕๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสารากิจวงศ์แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอ ไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑.

^{๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสารากิจวงศ์แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอ ไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑.

^{๕๘} พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, พระคันธสารากิจวงศ์แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๓.

สิ่งทั้งปวง ดังนั้น วิปัสสนาภาวนานี้จึงเป็นหลักธรรมที่เกิดจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าโดยตรง^{๑๙}

อุบาลิกาแนบ มหานิราณนที ได้กล่าวไว้ในหนังสือ แนะนำแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาวิสุทธิ ๗ ว่า วิปัสสนาและญาณ ว่าวิปัสสนาเป็นตัวเข้าไปเห็นแล้วญาณเป็นความรู้สึกที่เกิดจากการเข้าไปเห็นอย่างนั้น เหมือนอย่างเราเข้าไปเห็นนอสุกะ การที่เข้าไปเห็นนอสุกะเรียกว่า วิปัสสนา และเมื่อเข้าไปเห็นแล้วมีความรู้สึกอย่างไร รู้สึกว่าน่าเกลียดน่าชังเป็นของสกปรก สะอิดสะเอียนอะไรอย่างนี้ เป็นต้น ความรู้สึกที่เกิดจากการเข้าไปเห็นเรียกว่า ญาณ^{๒๐}

พระอธิการสมศักดิ์ โสรโท ได้กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือการพัฒนาจิตตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติใหม่ว่า วิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นวิชาที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ และเป็นศาสตร์เดียวที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติตามอย่างถูกต้องหลุดพ้นไปจากอำนาจครอบงำของอาสวะกิเลส ตั้งแต่เบาบางไปจนกระทั่งหมดจดปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง^{๒๑}

๓. รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

ในการศึกษาวิจัยศึกษาเรื่องหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนานี้ ยังไม่มีรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรง แต่ได้มีผู้วิจัยทำรายงานในประเด็นที่เกี่ยวกับหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาดังนี้คือ

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม” ซึ่งงานวิจัยนี้ทำให้ทราบว่าสำนักวิเวกอาศรมได้ยึดหลักในการปฏิบัติในแนวสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในพระสูตรเป็นหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน และทางสำนักมีวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกับในพระไตรปิฎกจึงถือว่าเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง^{๒๒}

^{๑๙} จิตตวณฺโณ ภิกขุ (พิจิตร ปธ.๕ สนบ. เกียรตินิยม MA.), วิปัสสนาภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ - มหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑.

^{๒๐} อุบาลิกาแนบ มหานิราณนที, แนะนำแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ - กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ หจก.ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๐.

^{๒๑} พระอธิการสมศักดิ์ โสรโท, คู่มือการพัฒนาจิตตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ มหานคร : พิมพ์โดย หจก.ศิลปาคมการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔.

^{๒๒} พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า (ก).

พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทรเปล่ง) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาเรื่องการ บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทพบว่าหลักธรรมเพื่อการบรรลุอันได้แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น ซึ่งหลักการปฏิบัติของสติปัฏฐาน ๔ มีคำอธิบายไว้อย่างละเอียดในมหาสติปัฏฐานสูตรประกอบด้วยสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติสามารถปฏิบัติตามได้โดยไม่ต้องค้นคว้าจากที่ใด เพราะหลักและวิธีการนั้นพอเพียงสำหรับการเริ่มต้นต่อการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน^{๒๓}

พระมหากุช ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ) ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าผู้ปฏิบัติเมื่อบรรลุฌานแล้ว จิตเกิดสมาธิสงบแน่น ปัดความอึดใจสุขใจก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้ปฏิบัติติดอยู่กับฌาน เมื่อติดอยู่กับฌานแล้วจึงไม่ต้องการที่จะบำเพ็ญปัญญา (วิปัสสนา) ต่อไปได้อีกประการหนึ่ง มีคำกล่าวไว้ว่า “ฌานเป็นบาทฐานของปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ฌานเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา การบำเพ็ญฌานจึงต้องเชื่อมโยงไปสู่การเจริญปัญญา (วิปัสสนา) เสมอ การปฏิบัติสมถะ (ฌาน) วิปัสสนา (ปัญญา) ทั้งสองอย่างนี้มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส แต่การหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติสมถะ (ฌาน) เป็นเพียงการข่มกิเลสไว้เหมือนกับหินทับหญ้า เมื่อนำหินออกหญ้าก็งอกขึ้นอีก ส่วนความหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติวิปัสสนา (ปัญญา) เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง^{๒๔}

ศิริวรรณ จำเนียรบุญ ได้ทำการศึกษาเรื่องรูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวของพระอริการสนอง กตปุญโญ สรุปความได้ว่า หลักการสอนกัมมัฏฐานของ พระอริการสนอง กตปุญโญ กับหลักการปฏิบัติในพระไตรปิฎก จะเป็นอย่างเดียวกันโดยใช้โวหารที่เหมาะสมกับบุคคล เน้นการใช้อานาปานสติเป็นพื้นฐาน โดยยึดหลักสติปัฏฐาน ๔ ในการทำ

^{๒๓} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทรเปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า (ก).

^{๒๔} พระมหากุช ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า (ก).

กัมมัฏฐานนั้นเริ่ม โดยกำหนดการยืน เดิน นั่ง นอนในอิริยาบถทั้งสี่ ตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร โดยมีการใช้กุศลโลบายในการสอนการปฏิบัติให้ถูกกับจริตนิสัยของผู้ที่มาปฏิบัติ^{๒๕}

อณิวัชร เพชรนรรัตน์ ได้ศึกษาเรื่องการศึกษาวเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผลการศึกษาพบว่า หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นหลักการเดียวกันกับหลักสติปัฏฐาน ๔ และ หลักสติปัฏฐาน ๔ ยังเป็นหนึ่งในหลักของ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการอีกด้วย ส่วนวิธีปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นวิธีการปฏิบัติที่อ้างอิงและอธิบายใน มหาสติปัฏฐานสูตร ๒๑ วิธี ซึ่งเป็นวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่พระพุทธองค์ทรงสอนโดยให้เริ่มที่หลัก อานาปานสติก่อน แล้วจึงปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้ได้ โพชฌงค์ ๗ และบรรลุพระนิพพานในที่สุด^{๒๖}

จากการทบทวนเอกสารรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ได้ค้นคว้ามานั้น ผู้วิจัยยังไม่พบรายงานการวิจัยที่จะศึกษาในเรื่องนี้โดยตรงแต่อย่างใด เพียงแต่พบเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องในการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งได้มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องอย่างเพียงพอต่อการทำวิจัยในครั้งนี้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงต้องการที่จะศึกษาถึงหลักธรรมในอนุปทสูตร และศึกษาถึงการนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อที่จะได้บรรลุเป้าหมายและตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยศึกษาเรื่องหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนานี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร โดยใช้วิธีการค้นคว้าจากเอกสาร (Documentary Research) โดยที่จะมุ่งเน้นประเด็นที่เกี่ยวกับหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปทสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช ๒๕๓๕ โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารดังนี้

^{๒๕} ศิริวรรณ จำเนียรบุญ, “ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวของพระอริการสนอง กตปุญโญ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า (ก).

^{๒๖} อณิวัชร เพชรนรรัตน์, “การศึกษาวเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า (ก).

๑. ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางด้านพระพุทธศาสนาเถรวาทในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส รวมทั้งเอกสารวิชาการและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องที่นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาเถรวาทได้เรียบเรียงไว้

๒. นำข้อมูลจากการศึกษามาเรียบเรียงแล้วนำเสนอให้ผู้เชี่ยวชาญควบคุมวิทยานิพนธ์ตรวจสอบความถูกต้อง

๓. นำข้อมูลจากผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบแล้วนั้น นำมาปรับปรุงแก้ไขเรียบเรียงและสรุปบรรยายเชิงพรรณานำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัยมีดังนี้

๑. ทำให้ทราบถึงหลักธรรมที่ปรากฏในอนุปทสูตร

๒. ทำให้ทราบถึงวิธีการนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติ

วิปัสสนา

บทที่ ๒

หลักธรรมในอนุปทสูตร

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญ อันเป็นข้อมูลปฐมภูมิทางพระพุทธศาสนาที่ภิกษุ สามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้ศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้รู้ทั่วถึงพระธรรมวินัย และปฏิบัติตามคำสอน ของพระพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้อง คำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงแสดงตลอด ๔๕ พรรษา เรียกว่า พระพุทธพจน์ หลักธรรมคำสอนดังกล่าวนี้เป็นไปเพื่อความดับทุกข์คือ อริยสัจ ๔ อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^๑ พระธรรมคำสอนนี้มีพระเถระทั้งหลาย^๒ ได้ทำ การสังคายนาไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นพระวินัย พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรม ซึ่งหลักธรรม ดังกล่าวนี้ได้มีปรากฏอยู่ในหลายๆ พระสูตร โดยเฉพาะพระสุตตันตปิฎก^๓ หลักธรรมในการ ปฏิบัติเพื่อเป็นไปของการดับทุกข์ ที่พระองค์แสดงนั้นมีอยู่หลายๆ วิธีด้วยกัน อนุปทสูตรที่ ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก จึงเป็นพระสูตรหนึ่งที่พระองค์ได้แสดงถึงหลักการปฏิบัติในการ พ้นทุกข์ด้วยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา ในการกำหนดสภาวะธรรมตามลำดับบทยด้วยอำนาจขององค์ ฌานเพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็นของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของอนุปทสูตร

๒.๒ เหตุเกิดของอนุปทสูตร

๒.๓ หลักธรรมในอนุปทสูตร

๒.๔ ผลที่เกิดจากการแสดงอนุปทสูตร

๒.๕ องค์ธรรมที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๔/๕๓.

^๒ ดูรายละเอียดใน วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖.

^๓ พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓,

๒.๑ ความหมายของอนุปทสูตร

พระสูตรเป็นประมวลพุทธพจน์ ที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนาแสดงเจือด้วยบุคคลาธิษฐาน ซึ่งเป็นการแสดงธรรมโดยยกบุคคลขึ้นอ้างคู่กับธรรมาธิษฐาน^๔ หรือธรรมบรรยาย ต่างๆ ที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสยกเอื้อให้เหมาะสมกับบุคคล เหตุการณ์ และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา

๑. ศัพท์ความหมายของอนุปทสูตร

พระสูตรต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนั้นย่อมมีความหมายแตกต่างกันไปซึ่งอนุปทสูตรนี้ เป็นพระธรรมเทศนาที่มีการบรรยายแบบโวหาร มีใจความกะทัดรัด ไม่สั้นหรือยาวเกินไป เป็นหมวดที่ว่าด้วยการบรรลุธรรมตามลำดับบท หรือการปฏิบัติวิปัสสนาด้วยการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับด้วยอำนาจขององค์ฌาน^๕ ซึ่งมีความหมายตามหลักสัททนต์และหลักอรรถนต์ดังต่อไปนี้

ก) ความหมายตามหลักสัททนต์

อนุปทสูตรแยกศัพท์มาจากภาษาบาลีได้ดังนี้คือ

อนุ + ปท + สุตต์ อนุ อุปสัค มีอรรถ ปัจฉา ภายหลัง, ภูตตะ ความคล้อยตาม, สาทิสะ ความเหมือนกัน, อนุปัจฉินนะ ความไม่ขาด, อนุวัตติ การติดตาม, อนุคตะ การตามไป หิตะ ความเกื้อกูล, เป็นต้น^๖

อนุ เป็นอุปสัค แปลว่า น้อย, ภายหลัง, ตามลำดับ^๗ หรือ อนุ แปลว่า น้อย, ภายหลังตาม, เนื่องจาก, คล้าย^๘

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติมครั้งที่ ๑, หน้า ๑๘๒.

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐๖.

^๖ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ - พรินต์ติ้ง), หน้า ๑๐๗๘-๑๐๗๙.

^๗ พระอัครคุณาภรณ์, พจนานุกรม บาลี - ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร - จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑.

^๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี - ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๔๔.

ปโท ศัพท์เดิมเป็น ปท ศัพท์ (ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ เอา สี กับ อ ที่สุดแห่ง ปท เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปโท) ปท แปลว่า บท^๕

สุดต์ ศัพท์เดิมเป็น สุดต ศัพท์ (ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ เอา สี กับ อ ที่สุดศัพท์แห่ง สุดต เป็น อ สำเร็จรูปเป็น สุดต์) แปลว่า สูตรหรือพระสูตร ปาพจน์ พระพุทธรพจน์^{๑๐}

ข) ความหมายตามหลักอรรถนัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาของอนุปทสูตรโดยย่อที่พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายไว้ดังนี้

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวว่า อนุปททรมวิปัสสนุ์ ซึ่งหมายถึง เห็นแจ้งวิปัสสนาในธรรมตามลำดับ^{๑๑} ซึ่งเป็นการกล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนา

อนุปททวตถิตา โหนติ หมายถึง เป็นอันกำหนดได้แล้ว กำหนดตัดได้แล้ว รู้แล้วรู้แจ้งแล้วตามลำดับ หรือโดยลำดับ^{๑๒}

คัมภีร์วิปัสสนาขุณีได้กล่าวไว้ว่า อนุปททรมวิปัสสนา หมายความว่า เป็นวิปัสสนาที่กำหนดพิจารณาสภาวธรรม ตามลำดับแห่งฉานสมาบัติหรือไม่ก็ตามลำดับแห่งองค์ฉาน^{๑๓}

สรุปความแล้วอนุปทสูตรหมายความว่า พระสูตรที่ว่าด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสภาวธรรมในองค์ฉานมากำหนดรู้ เห็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในที่สุดโดยพิจารณาไปตามลำดับของสภาวะที่เกิดขึ้นของฉาน เป็นการกำหนดรู้ไปตามลำดับบจนเห็นแจ้งด้วยอำนาจการปฏิบัติวิปัสสนา

^๕ พระอัครกวีตเถระ, คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยกรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๘๐๘.

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๗๑๗.

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๕.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗.

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๐.

๒. ความหมายของสูตรตันตปิฎก

คำว่าสูตรตันตปิฎก เป็นประมวลพระพุทธพจน์หมวดพระสูตรซึ่งเป็นพระธรรมเทศนา และการบรรยายต่างๆ คำว่าสูตรตันตหรือพระสูตรนั้น พระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกา หรือ พระพุทธโฆสาจารย์ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้^{๑๔} คือ

ก) เพราะบังถึงประโยชน์ (อตุถานํ สฺวณโต) คือชี้ให้เห็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

ข) เพราะมีอรรถที่ตรัสไว้ดีแล้ว (สุตฺตโต) คือตรัสตามอุปนิสัย หรืออรรถาสัยของเวไนยสัตว์ (ผู้ควรแนะนำ)

ค) เพราะผลิตประโยชน์ (สวณโต) คือก่อให้เกิดผลคุณข้าวกล้าที่เจริญเติบโตแล้ว ผลิตรวงข้าวต่อไปได้

ง) เพราะหลังประโยชน์ (สฺวทฺตโต) คือทำให้ประโยชน์หลังไหลออกมาดุจแม่โคนมหลังนํ้านมออกมา

จ) เพราะป้องกันด้วยดี (สุตฺตตนา) คือรักษาประโยชน์ทั้งหลายไว้ได้ด้วยดี

ฉ) เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย (สุตฺตสภาคโต) คือใช้เป็นบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของวิญญูชนดุจเส้นบรรทัดของช่างไม้

๓. พระสูตรที่จัดเป็นหมวดหมู่

พระสูตรตันตปิฎกยังได้แบ่งออกเป็นนิกาย คำว่านิกายหมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระสูตรนั้น ๆ พระสังคีติกจารย์ได้จัดแบ่งเพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาออกเป็น ๕ นิกาย^{๑๕} คือ

ก) หมวดที่มนิกาย

พระสูตรในที่มนิกายนี้จะว่าด้วยสูตร หรือพระธรรมเทศนาขนาดยาวมาก มีจำนวน ๓๔ สูตร แบ่งออกเป็น ๓ ตอน หรือ วรรคคือ

๑) สीलขันชวรรค หมวดที่ว่าด้วยศีลและทรรสนะต่าง ๆ ทั้งในพระพุทธศาสนา และนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งอยู่มี ๑๓ พระสูตร^{๑๖}

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ”, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), เล่มที่ ๕, หน้า (๑).

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้าที่ ๑๐.

^{๑๖} ที.สี.(ไทย) ๕/๑-๕๕๕/๑-๒๔๗.

๒) มหาวรรค หมวดที่ประมวลเอาพระสูตรที่มีคำว่า มหาเป็นคำต้นชื่อมารวมไว้มี ๑๐ พระสูตร^{๑๗}

๓) ปาฎิกวรรค เป็นหมวดที่มีชื่อตามพระสูตรแรกของวรรคนี้ที่มีชื่อว่า ปาฎิกสูตร มี ๑๑ พระสูตร^{๑๘}

ข) มัชฌิมนิกาย

พระสูตรหมวดนี้จะว่าด้วยพระสูตรคำสอนเชิงเทศนา ซึ่งมีความยาวปานกลาง ที่สั้นกว่า ทีฆนิกาย แต่ยาวกว่าสังยุตนิกาย แบ่งเป็น ๓ ปัณณาสก์ซึ่งหมายถึง ๕๐^{๑๙} ซึ่งจะมีจำนวนอยู่ ๑๕๒ สูตร ได้แบ่งออกเป็น ๓ ปัณณาสก์ คือ

๑) มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หมายถึง มัชฌิมนิกายหมวด ๕๐ เล่มต้น บรรจุพระสูตร ๕๐ สูตร^{๒๐}

๒) มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ หมายถึง มัชฌิมนิกายหมวด ๕๐ เล่มกลาง บรรจุพระสูตร ๕๐ สูตร^{๒๑}

๓) มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ หมายถึง มัชฌิมนิกายเล่มท้ายบรรจุพระสูตร ๕๒ สูตร^{๒๒}

ค) สังยุตตนิกาย

เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนา ที่ประมวลธรรมะไว้เป็นพวก ๆ เรียกว่า สังยุต เช่นกัสสปสังยุต ว่าด้วยเรื่องของพระมหากัสสป หรือ มัคคสังยุต ว่าด้วยเรื่องมรรคคือข้อปฏิบัติ เป็นต้น มี ๗,๗๖๒ สูตร ซึ่งจะแบ่งเป็นวรรคใหญ่ๆได้ ๕ วรรค คือ

^{๑๗} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑-๑๔๖/๑-๓๕๓.

^{๑๘} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑-๓๖๕-/๑-๔๓๘.

^{๑๙} พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์, ประมวลศัพท์ศาสนา, หน้า ๓๖๐.

^{๒๐} ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑-๔๑๓/๑-๕๕๔.

^{๒๑} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑-๔๘๖/๑-๖๑๔.

^{๒๒} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑-๔๖๓/๑-๕๑๐.

๑) สคาถวรรค เป็นวรรคที่รวมคาถาภายิตที่ตรีสและกล่าวตอบบุคคลต่าง เช่น เทวดา มาร ภิกษุณี พรหมณ์ พระเจ้าโกศล เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มเรื่องตามบุคคลและสถานที่ มี ๑๑ สัγγยุต^{๒๓}

๒) นิทานวรรค เป็นวรรคที่ว่าด้วยเหตุปัจจัย คือหลักปฏิจจนสมุปบาทเสียครึ่งเล่ม นอกนั้นก็ว่าด้วยเรื่องชาติ การบรรลุนิพพาน สังสารวัฏ ลากสักการะ เป็นต้น มี ๑๐ สัγγยุต^{๒๔}

๓) ชั้นชวาวรรค เป็นวรรคที่ว่าด้วยเรื่องชั้น ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ดรวม ทั้งเรื่องสมาธิ และทิวทัศน์ต่าง ๆ ประปนอยู่บ้าง มี ๑๓ สัγγยุต^{๒๕}

๔) สพายตนวรรค ด้วยอายตนะ ๖ ตามแนวไตรลักษณ์และเบญจศีล ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ ถึงความพ้นทุกข์ เป็นต้น มี ๑๐ สัγγยุต^{๒๖}

๕) มหาวารวรรค เป็นวรรคที่ว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ แต่เรียงลำดับเป็นมรรคมีองค์ ๘ โพชฌงค์ ๗ สติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ สัมมปธาน ๔ พละ ๕ อิทธิบาท ๔ รวมทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้อง นิเวศน์ สังโยชน์ อริยสัจ ฌาน ตลอดจนองค์คุณของพระโสดาบันและอานิสงส์ของการบรรลุโสดาปัตติผล มี ๑๒ สัγγยุต^{๒๗}

ง) อังกุตตรนิกาย

พระสูตรที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนาเป็นข้อ ๆ ตามลำดับจำนวน เช่น ธรรมะหมวด ๑ ธรรมะหมวด ๒ ธรรมะหมวด ๑๐ มี ๕,๕๕๗ สูตร ได้แบ่งให้เหมาะสมกับหัวข้อธรรมไว้ในแต่ละนิบาตซึ่งเป็นหมวดย่อยของนิกาย กล่าวคือ พระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวนเท่ากัน ท่านก็จัดไว้ในนิบาตเดียวกัน เริ่มตั้งแต่จัดพระสูตรที่มีจำนวน ๑ ข้อไว้ในนิบาตหมวด ๑ ไปจนถึงจัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑๑ ข้อไว้ในนิบาตหมวด ๑๑ รวมเป็น ๑๑ นิบาต^{๒๘}

^{๒๓} ตี.ส.(ไทย) ๑๕/๑-๒๓๑/๑-๓๕๖.

^{๒๔} ตี.นิ.(ไทย) ๑๖/๑-๒๔๖/๑-๓๔๐.

^{๒๕} ตี.ข.(ไทย) ๑๓/๑-๓๑๖/๑-๔๐๘.

^{๒๖} ตี.สพ.(ไทย) ๑๘๑-๔๒๐/๑-๔๕๖.

^{๒๗} ตี.ม.(ไทย) ๑๕/๑-๑๒๐๑/๑-๖๕๘.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติม-ช่วงที่ ๑, หน้า ๕๒๗.

จ) ขุททกนิกาย

พระสูตรที่กล่าวถึงพระธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดรวมทั้งภษิตของพระสาวก ประวัติต่าง ๆ และชาดก รวบรวมหัวข้อธรรมที่ไม่จัดเข้าในพวก ๔ หมวดข้างต้น แบ่งเป็นหัวข้อใหญ่มี ๑๕ เรื่อง^{๒๕}

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าพระสูตรเป็นประมวลพุทธพจน์ที่เป็นธรรมเทศนาหรืออธิบายธรรมต่าง ๆ ที่ทรงตรัสให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนเป็นบทประพันธ์เรื่องเล่าและเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนาซึ่งจัดเป็นประเภทได้ ๕ หมวด

๒.๑ เหตุเกิดของอนุปทสูตร

หลังจากที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรมแล้ว พระองค์ได้ใช้เวลาในการเผยแผ่คำสอนของพระองค์จนตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งหลักธรรมที่พระองค์นำมาเผยแผ่นั้นเป็นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ดังปรากฏใน สีสปาวนสูตร ว่าสิ่งที่พระองค์รู้นั้นมีมากมายอุปมาเหมือนใบประคูลายบนต้น แต่ที่พระองค์นำมาถ่ายทอดเผยแผ่นั้นเปรียบเหมือนใบประคูลายแค่ ๒-๓ ใบที่อยู่ในกำมือ สิ่งที่ไม่นำมาตรัสบอกนั้นมีอีกมากมาย ที่ไม่นำมาตรัสบอก เพราะไม่ทำให้เกิดประโยชน์ไม่ เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์^{๓๐} รูปแบบการแสดงธรรมของพระองค์จึงได้ถูกเผยแผ่ถ่ายทอดโดยมีสาเหตุที่แตกต่างกันไป ซึ่งในการแสดงธรรมของพระองค์นั้นจึงได้มีมูลเหตุจากหลายๆ ประการ ดังนี้คือ

๑. พระสูตรที่ทรงยกขึ้นแสดงเอง

พระสูตรนี้พระองค์ได้ยกขึ้นแสดงเพื่อเป็นไปตามอัธยาศัยของพระองค์เอง ไม่ต้องมีผู้อื่นทูลอาราธนา ซึ่งพระสูตรนี้อยู่ในประเภท อุตตขมาสยะ ได้แก่ สติปัญญาสูตร^{๓๑} หรือ อากังเขยยสูตร^{๓๒} ซึ่งพระสูตรทั้งสองพระสูตรที่พระองค์ยกขึ้นแสดงนี้ก็เพื่อนำให้รู้ถึงวิธีการปฏิบัติกรรมฐาน

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติม-ช่วงที่ ๑, หน้า ๖๑.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๖๑๓.

^{๓๑} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^{๓๒} ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๔/๕๖.

๒. พระสูตรที่ทรงยกขึ้นแสดงเป็นไปตามอรรถาธิบายของผู้อื่น

เป็นพระสูตรที่พระองค์ยกขึ้นแสดงเพื่อเป็นไปตามอรรถาธิบายของผู้อื่น ทรงเล็งเห็นใน ความสำคัญของผู้อื่นเป็นเหตุ โดยมุ่งให้เกิดประโยชน์สำหรับผู้ฟัง ซึ่งพระสูตรนี้อยู่ในประเภท ปรัชญาสยะ ได้แก่ ราชสูตร^{๓๓} ในการตรัสสอนโปรดพระราหุล เป็นการเฉพาะ หรือใน ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร^{๓๔} ในการตรัสโปรดปัญจวัคคีย์เพื่อให้เดินตามทางสายกลางหรือ มัชฌิมาปฏิปทา

๓. พระสูตรที่ทรงยกขึ้นจากการถาม

พระสูตรนี้พระองค์ทรงยกขึ้นแสดง ที่เกิดจากการทูลถามของเหล่าสัตว์ทั้งหลายมี พุทธบริษัท ๔ วรรณะ ๔ นาค ครุฑ คนธรรพ์ อสูร ยักษ์ ท้าวมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ เป็นต้น ซึ่งพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวิสัทธิจะ เช่น ในเทวดาสังยุตสูตร^{๓๕} ที่เทวดาได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าพระองค์ได้ข้ามโอฆะได้อย่างไรหรือใน อาพวกสูตร^{๓๖} ที่ยักษ์ทูลถามว่า

อะไรเล่าเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ

ที่ประเสริฐ ของบุรุษในโลกนี้

อะไรเล่าที่บุคคลประพาศดีแล้ว นำความสุขมาให้

อะไรเล่ามีรสล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย

นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวถึงชีวิต

ของผู้เป็นอยู่อย่างไร ว่าประเสริฐสุด

พระสูตรที่ได้ยกตัวอย่างมานี้จัดอยู่ในจำพวกปุจฉาวิสัทธิจะ เป็นพระสูตรที่จะต้องมีการถามเสียก่อนเมื่อมีเหตุจากการถามแล้ว พระองค์จึงจะทรงแสดงพระสูตรนี้ขึ้น

๔. พระสูตรที่ยกขึ้นแสดงตามเหตุการณ์

เป็นพระสูตรที่พระองค์ยกขึ้นแสดงโดยอาศัยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นๆ จึงตรัส เทศนาพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท อัตถูปัตติจะ ตัวอย่างเช่น ปุตตมังสสูตร^{๓๗} ที่ปรารภเหตุใน

^{๓๓} บ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๓๘/๕๓๘.

^{๓๔} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๓๕} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑/๑.

^{๓๖} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๒.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๓/๑๑๕.

การฉันอาหารของพระภิกษุโดยไม่พิจารณา หรือ อักคิกขัน โขปมสูตร^{๓๘} ที่ปรารภถึงเหตุในการที่ภิกษุไม่เอื้อเฟื้อในพระวินัย ซึ่งทรงเปรียบเทียบเหมือนกองไฟกับสตรี เป็นต้น ซึ่งพระองค์ได้อาศัยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนแล้วจึงได้ตรัสเทศนา

อนุปทสูตรนี้ที่จะกล่าวต่อไปนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชมาสยะ^{๓๙} ซึ่งพระสูตรที่พระองค์ตรัสเทศนานี้ทรงเล็งเห็นในความสำเร็จของผู้อื่นเป็นเหตุ โดยมุ่งให้เกิดประโยชน์สำหรับผู้ฟัง โดยมีความประสงค์จะกล่าวให้ทราบถึงคุณงามความดีของบุคคลอื่นเป็นเหตุเป็นที่ตั้งในการแสดงธรรม เพื่อให้ได้ทราบตามความเป็นจริง พระองค์ได้ทรงแสดงกล่าวถึงคุณธรรมของพระอัครสาวกเบื้องขวา คือพระสารีบุตร ซึ่งคุณธรรมความดีของท่านยังไม่มีใครได้ทรงสรรเสริญมาก่อนเลย โดยมีเหตุเกิดที่กรุงสาวัตถี

ในพระสูตรนี้ เป็นการแสดงพระธรรมโดยมุ่งเน้นเพื่อให้ผู้ฟังได้รับทราบถึงคุณธรรมของพระสารีบุตร ว่าพระสารีบุตรมีคุณธรรมเด่นทางด้านใด ซึ่งพระสาวก ท่านอื่นก็จะมีคุณธรรมปรากฏ เช่น พระโมคคัลลานะเถระก็มีคุณธรรมด้านเป็นผู้มีฤทธิ์มาก^{๔๐} พระมหากัสปะเถระก็จะมีคุณธรรมปรากฏเด่นทางด้านเป็นผู้ถือธุดงค์^{๔๑} พระอนุรุทธเถระก็จะมีคุณธรรมด้านเป็นผู้มีทิพยจักขุ พระอุบาลีเถระก็จะมีคุณธรรมเป็นผู้ทรงพระวินัย^{๔๒} พระกังขาเรวตะก็จะมีคุณปรากฏเป็นผู้ผู้ยินดีในฉาน^{๔๓} พระอานนท์เถระก็จะมีคุณธรรมว่าเป็นพหูสูตร^{๔๔} แต่คุณธรรมของพระสารีบุตรยังไม่มีใครได้กล่าวถึงว่าเป็นผู้เลิศหรือเด่นทางด้านใด ซึ่งคุณความดีทั้งหลายของพระสารีบุตรนั้นใครไม่อาจรู้ได้เพราะเป็นคุณสมบัติความสำคัญส่วนเฉพาะตน เพราะเหตุที่เป็นความสามารถเฉพาะตัวนี้เอง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระดำริว่า เราจักกล่าวถึงคุณความดีทั้งหลายของพระสารีบุตร ครั้นทรงเห็นว่าพุทธบริษัทมาประชุมพร้อมเพรียงกันแล้ว

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรมตรัสสรรเสริญถึงคุณธรรมของพระสารีบุตรตามความเป็นจริงโดยสาเหตุนี้เองจึงทำให้เกิดพระสูตรนี้ขึ้น ดังปรากฏเนื้อหาในพระสูตรว่า

^{๓๘} อัง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๓๒/๑๕๘.

^{๓๙} คุรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำอนุปทสูตร”, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), เล่มที่ ๕, หน้า (๓๔).

^{๔๐} คุรายละเอียดใน ค.ม.(ไทย) ๑๕/๘๕๓/๔๒๒.

^{๔๑} คุรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๕๕/๕๖๔.

^{๔๒} คุรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖๑/๕๖๔.

^{๔๓} คุรายละเอียดใน อัง. เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๐๔/๒๗.

^{๔๔} คุรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงแก่หมู่เหล่าภิกษุสงฆ์ ขณะที่ประทับอยู่บริเวณอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีในเขตพระเชตะวันมหาวิหาร พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระประสงค์จะให้ผู้ฟังได้ทราบถึงปัญญาของพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรในการบรรลุธรรม ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า พระสารีบุตรมีปัญญามากสามารถบรรลุธรรมด้วยอำนาจของรูปฌานและอรุฌานในเวลาเพียงกึ่งเดือน^{๔๕} โดยการแสดงธรรมนี้มีพระประสงค์จะให้ผู้ฟังได้รับทราบถึงคุณธรรมของผู้อื่นเป็นเหตุเป็นที่ตั้งนั่นเอง

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า อนุปทสูตรเป็นพระสูตรที่พระองค์ทรงตรัสเทศนาเพื่อเน้นให้เกิดประโยชน์กับผู้ฟัง โดยพระองค์ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรว่า พระสารีบุตรนั้นเป็นผู้มีปัญญาและสามารถบรรลุธรรมได้ไปตามลำดับบท ของสภาวะธรรมในสมาธิหรือองค์ฌานได้เพียงเวลาภายในกึ่งเดือน

๒.๓ หลักธรรมในอนุปทสูตร

พระสูตรที่พระองค์ได้ยกมาแสดงนั้น ย่อมมีหลักธรรมที่หลากหลายแตกต่างกันไปแล้วแต่เหตุและปัจจัยที่ยกขึ้นแสดง ซึ่งหลักธรรมที่กล่าวไว้ในอนุปทสูตรนี้มีประเด็นที่จะกล่าวถึง ๒ ประเด็น คือ ปัญญาของพระสารีบุตรและหลักการปฏิบัติของพระสารีบุตรที่เห็นแจ้งวิปัสสนาในธรรมไปตามลำดับ ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานสมาบัติ

๑. ทรงแสดงถึงปัญญาของพระสารีบุตร

พระสารีบุตรได้ชื่อว่าเป็นพระอัครสาวกผู้เลิศทางด้านปัญญา^{๔๖} พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงถึงความมีปัญญาของพระสารีบุตร ว่า “พระสารีบุตรเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาเพิกถอนกิเลส”^{๔๗}

ก) ความเป็นบัณฑิต

ความเป็นบัณฑิตของพระสารีบุตรได้แก่ เป็นบัณฑิตด้วยเหตุ ๔ ประการเหล่านี้ คือ

^{๔๕} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

^{๔๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๒/๕๓๔/๘๒.

^{๔๗} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ^{๔๘} ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ^{๔๙} ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจางสมุปบาท^{๕๐}

ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะและอฐานะ^{๕๑} หมายถึงเหตุที่เป็นไปได้ และเหตุที่เป็นไปไม่ได้^{๕๒}

การเป็นบัณฑิตคือบุคคลที่มีปัญญาเป็นเครื่องไตร่ตรอง^{๕๓} ในการเห็นภัย ซึ่งในที่นี้เป็นความสะอึกสั่นแห่งจิต ต่างๆ ที่เกิดขึ้นว่าเกิดขึ้นจากเหตุใด อะไรเป็นสาเหตุในการเกิดขึ้นซึ่งบัณฑิตได้กล่าวไว้ว่า การเกิดภัยดังกล่าวนี้เกิดจากคนพาลไม่ได้เกิดจากบัณฑิตหรืออุปัทวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นก็เกิดจากคนพาลไม่ได้เกิดจากบัณฑิต หรืออุปสรรคทั้งหลายก็เกิดจากคนพาลไม่ได้เกิดจากบัณฑิตเช่นเดียวกัน คนพาลย่อมมีภัย ผู้ที่เป็นบัณฑิตจะไม่มีภัย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภัย อุปัทวะ และอุปสรรคล้วนเกิดจากคนพาลไม่ได้เกิดจากบัณฑิต เหมือนไฟที่ลุกไหม้จากเรือนไม้ธ้อ หรือเรือนหญ้า ลามไปไหม้เรือนยอดที่มีประตูด่านต่างปิดสนิทได้จะนั้น^{๕๔}

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้กล่าวไว้ใน พุทธาคูกสูตรว่า“อานนท์ เพราะภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจางสมุปบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ อานนท์ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล จึงควรเรียกว่า “ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาเครื่องไตร่ตรอง”^{๕๕} จึงจะชื่อว่าได้เป็นบัณฑิต

๑) ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ซึ่งธาตุหมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนเองอยู่ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเป็นไปตามธรรมเนียม คือ กำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และมีรูปลักษณะ กิจ อาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างโดยเห็นความจริงของร่างกายหรือสิ่งต่างๆ นั้นจะต้องประกอบไปด้วยธาตุที่มาประชุมรวมกันเป็นรูปซึ่งได้แก่ธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ^{๕๖} เป็นองค์ประกอบของรูปที่เกิดขึ้น ในการเกิดขึ้นของรูปนั้น มีสภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ซึ่งผู้ที่มีปัญญาเห็นถูกต้องแล้วจะไม่ไปยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งเหล่านี้ที่

^{๔๘} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๔๙} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔.

^{๕๐} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔.

^{๕๑} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๗/๑๖๖.

^{๕๒} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๒.

^{๕๓} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๑.

^{๕๔} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

^{๕๕} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

^{๕๖} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

มีความเป็นอนิจจัง เมื่อไปยึดมั่นก็ทำให้เกิดความทุกข์ ซึ่งคำว่าธาตุจึงมีนักวิชาการหลายๆ ท่านได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

ธาตุหมายถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของมันเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัยธาตุ ๔ คือปฐวี-ธาตุเป็นสภาวะที่แผ่ไปกินเนื้อที่เรียกสามัญว่าธาตุแข็งหรือธาตุดิน อาโปธาตุเป็นสภาวะที่เอิบอาบคูดซึมเรียกสามัญว่าธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ เตโชธาตุเป็นสภาวะที่ทำให้ร้อนเรียกสามัญว่าธาตุไฟ วาโยธาตุเป็นสภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหวเรียกสามัญว่าธาตุลม ธาตุ ๖ คือเพิ่ม อากาศธาตุเป็นสภาวะที่ว่างอยู่ในกาย และวิญญาณธาตุเป็นสภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์หรือธาตุรู้^{๕๓}

ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ดีถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่คุ้มกันเป็นร่างของสิ่งทั้งหลาย โดยทั่วไปเชื่อว่ามี ๔ ธาตุ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม แต่ก็อาจมีธาตุอื่นๆ อีก เช่น อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ^{๕๔}

ธาตุ หมายถึง วัตถุเดิม สิ่งที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุคอีกทีก็คือพื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเอง^{๕๕}

จากความหมายของธาตุที่ท่านผู้รู้หลายๆ ท่าน ที่ได้ให้ความหมายตามนี้ทำให้พอจะสรุปได้ว่า ธาตุ หมายถึง สิ่งที่เป็นองค์ประกอบชั้นต้นสุดของสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยไม่สามารถจะแยกให้เล็กหรือละเอียดลงไปได้อีก และทำหน้าที่ทรงไว้หรือทำให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงดำรงอยู่ได้

การแบ่งธาตุกลุ่มของธาตุนี้สามารถแบ่งธาตุออกเป็น ๒ กลุ่ม คือธาตุ ๔ และ ธาตุ ๖ คือ ธาตุ ๔ นี้หรือมหาภูต ๔ ประกอบด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ซึ่งเรียกว่าธาตุดินว่าปฐวีธาตุ เป็นธาตุที่ตั้งของสิ่งทั้งหลาย เพราะสิ่งทั้งหลายจะเป็นรูปร่างต่าง ๆ ต้องมีธาตุดินเป็นองค์ประกอบจึงจะเป็นรูปร่างได้ เรียกธาตุน้ำว่า อาโปธาตุ คือธาตุที่ทำให้เกิดการเกาะกุมจับรวมตัวเข้าด้วยกัน ทำให้มีลักษณะเอิบอาบและเคลื่อนที่หรือไหลไปมาได้ เรียกธาตุไฟว่า เตโชธาตุ เป็นธาตุที่ทำให้ร้อนหรือเย็น และทำให้เกิดการย่อย และเรียกธาตุลมว่า วาโยธาตุ เป็นธาตุที่ทำหน้าที่ค้ำจุนธาตุอื่น ทำให้สิ่งต่าง ๆ เกร็งตั้ง หรือสั่นไหว ซึ่ง พระธรรมปิฎกได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับธาตุ ๔ ไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมว่า

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑, หน้า ๑๕๑.

^{๕๔} ราชบัณฑิตสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ - มหานคร : สำนักพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๔๑๗.

^{๕๕} พ.อ.ปิ่น มุกทุกันต์, ประมวลศัพท์ศาสนา, หน้า ๒๑๘.

ปฐวีธาตุ หมายถึงสภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาต
รูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแ็ง หรือ ธาตุดิน

อาโปธาตุ หมายถึงสภาวะที่เอิบอาบหรือคูดซึม หรือแผ่ซ่านไป ขยายขนาด ผนวกเข้า
ด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ

เตโชธาตุ หมายถึงสภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกว่า ธาตุไฟ

วาโยธาตุ หมายถึงสภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๖๐}

ธาตุทั้ง ๔ นี้เป็นองค์ประกอบของสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ พืช
วัตถุสิ่งของทั้งปวง ทั้งที่อยู่ในโลกและนอกโลก หรือจะกล่าวไว้ในทุกสิ่งที่มีอยู่ในจักรวาลก็ได้
โดยที่ ธาตุ ๔ นี้ เป็นวัตถุพื้นฐานหรือคั้งเดิมของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ ที่กล่าวเช่นนี้ เพราะว่าสิ่งต่าง
ๆ ทั้งหลายนันเกิดจากธาตุทั้ง ๔ นี้ผสมกัน

ส่วนธาตุ ๖ ประกอบด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และธาตุวิญญาณ
โดยที่ธาตุ ๔ ธาตุแรก คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ก็เป็นเช่นเดียวกับในธาตุ ๔ นั้นเอง
ธาตุอากาศ คือ ช่องว่างระหว่างธาตุดินและธาตุน้ำ ซึ่งเป็นที่อาศัย หรือเป็นที่เคลื่อนไปมาของ
วาโยธาตุซึ่งจริง ๆ แล้วอากาศธาตุนี้ก็มีอยู่ในธาตุ ๔ เช่นกัน แต่เนื่องจากเป็นเรื่องละเอียดเข้าใจได้
ยากแก่คนทั่วไป เพราะเกรงว่าจะเป็นที่สับสนกับธาตุลม โดยธาตุลมหมายเอาอากาศเคลื่อนไหวคือ
ธาตุที่เคลื่อนไหวไปมาได้ แต่อากาศธาตุคือพื้นที่ที่เป็นช่องว่าง ด้วยเหตุนี้จึงได้นำมากล่าวถึงใน
ธาตุ ๖ นี้ซึ่งเป็นการอธิบายให้แก่ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิภาวนา ส่วนวิญญาณธาตุเป็นธาตุรับรู้ที่มีอยู่
เฉพาะในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น ซึ่งจะได้อธิบายในรายละเอียดต่อไป เกี่ยวกับธาตุ ๖ นี้ พระธรรมปิฎกได้
ให้คำอธิบายไว้ว่า

ธาตุ ๖ ได้แก่ ธาตุ ๔ หรือมหากุต ๔ คือปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุนั้น
กับเพิ่มอีก ๒ อย่าง คือ อากาศธาตุสภาวะที่ว่างโปร่งไปเป็นช่อง วิญญาณธาตุสภาวะที่รู้แจ้ง
อารมณ์เป็นธาตุรู้ ได้แก่ วิญญาณธาตุ ๖ คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญาณธาตุ ฆานวิญาณธาตุ
ชีวหาวิญาณธาตุ กายวิญาณธาตุ มโนวิญาณธาตุ^{๖๑}

จากที่ได้กล่าวมาทำให้เห็นว่าสิ่งต่าง มีธาตุเป็นที่สุดคือ ถ้าเป็นมนุษย์หรือสัตว์หากแยก
ออกแล้วก็เป็นเพียงการประสมรวมกันของธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ สิ่งอื่นก็เช่นกันเมื่อแยกออกแล้วก็ล้วนประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งหลาย
เว้นแต่เพียงวิญญาณธาตุเท่านั้น และหากว่ามนุษย์หรือสัตว์ตายแล้ว ก็มีสภาพไม่ต่างจาก

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๑.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๘.

สิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลาย จึงไม่ควรยึดถือสิ่งใดเพราะไม่มีสิ่งใดเลยที่จะมั่นคงถาวรได้ตลอดไปทุกสิ่งทุกอย่างเมื่อถึงเวลาหนึ่งก็สลายไป เพราะธาตุต่างๆ ได้คืนสู่สภาพเดิมของมัน เป็นต้นว่าร่างกายของมนุษย์เมื่อตายแล้วส่วนต่าง ๆ ก็เสื่อมสลายไปตามอำนาจเดิมของธาตุ กลับกลายเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ กระจัดกระจายแตกแยกออกจากกัน มิได้รวมอยู่ดังเดิมร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตอยู่จึงไม่สามารถคงสภาพเดิมอยู่ได้

ดังนั้นด้วยเหตุนี้เอง พระสารีบุตรทรงเห็นธาตุทั้งหลายด้วยปัญญาตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่แม้จะเป็นของเรา หรืออยู่ในครอบครองของเรา หรือแม้ตัวเราเองแต่ก็ไม่ใช่ว่าของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาเรา เมื่อเห็นความเป็นจริงอย่างนี้ก็จะทำให้เบื่อหน่ายในธาตุทั้งหลายที่ประสมกันขึ้นเป็นสิ่งต่าง ๆ และทำให้คลายกำหนดคือไม่ยึดมั่นถือมั่นได้ และถ้าหากว่าไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ของธาตุทั้งหลายแล้ว ตัวทั้งหลายก็ยังคงมีความผูกพันยินดีในธาตุทั้งหลาย เพราะธาตุนำมาทั้งความสุขและความทุกข์ จึงไม่สามารถพ้นออกจากโลก คือวัฏฏะสงสารได้

๒) ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ ซึ่งคำว่าอายตนะนี้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และนักวิชาการหลายๆ ท่านได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

ความหมายของอายตนะในคัมภีร์อภิธรรมได้กล่าวไว้ว่า หมายถึงอายตนะ ๑๒ คือ (สิ่ง) ที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ แคนต่อหรือแคนเกิดแห่งความรู้) อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย (๖) ใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ (๑) รูป (๒) เสียง (๓) กลิ่น (๔) รส (๕) โผฏฐัพพะ (๖) ธรรมารมณ์ ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ์ ๖ คือเป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง^{๖๒}

อายตนะ หมายถึงที่ติดต่อก่เรื่องติดต่อก่ แคนต่อความรู้ เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้เช่น ตา เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เป็นต้นจัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖^{๖๓}

อายตนะหมายถึง ที่อาศัยของจิตและนามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต จำแนกออกเป็น อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัส และ ธรรมารมณ์^{๖๔}

^{๖๒} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑, หน้า ๕๔๕.

^{๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิษยาตอ), มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน, พระคันธาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๒๒.

อายตนะจึงหมายถึงเครื่องต่ออวัยวะที่ต่อระหว่างจิตกับอารมณ์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่าอายตนะภายในเพราะเป็นเครื่องต่อกับอายตนะภายใน และเรียก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ว่า อายตนะภายนอก

พระสารีบุตรได้เห็นความจริงนี้ จึงได้ละความยินดีในอายตนะทั้งภายนอกและอายตนะภายใน เพราะเป็นทางมาของ โลกะ โทสะ โมหะ การละความยินดีเหล่านี้ย่อมเป็นเหตุให้ถึงซึ่ง นิพพาน รากะ โทสะ โมหะเกิดจากจักขุบ้าง รูปบ้าง ความรู้ทางจักขุบ้าง ความสัมผัสทางจักขุบ้าง เมื่อพระสารีบุตรเข้าใจในความจริงแล้วจึงเห็นว่า แท้จริงแล้วเมื่อแยกชีวิตนี้ออกเป็นอายตนะต่างๆแล้ว ย่อมเห็นว่าไม่มีตัวตนมีเพียงรูปนาม ไม่ไปใส่ใจในรูปนามนี้ก็จะรู้เห็นได้ตามความเป็นจริง

๓) ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท คำว่าปฏิจสมุปบาท หมายถึง การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน เกิดพร้อมกัน สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น^{๖๕} การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา เพราะเกิดอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมีเพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสพายตนะจึงมี เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท”^{๖๖}

เพราะเหตุนั้นธรรมทั้ง ๑๒ ประการนี้ที่เกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันและกัน เป็นภาวะที่ต่างฝ่ายเป็นปัจจัยร่วมกันซึ่งเป็นกฎธรรมชาติที่เกิดขึ้น เมื่อพระสารีบุตรรู้และเข้าใจกฎธรรมชาตินี้แล้วก็จะเกิดปัญญาารู้แจ้ง มองเห็นความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ย่อมเห็นทางอันประเสริฐ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจสมุปบาท”^{๖๗} ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าปฏิจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญ รู้ได้ยาก เห็นได้ยาก สำหรับสรรพสัตว์ที่ยังหนาไปด้วยกิเลส พระสารีบุตรเห็นดังนี้จึงเชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท

^{๖๕} คุรยละเอียดใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๖๖} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๕.

^{๖๗} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

๔) ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะและอฐานะซึ่งคำว่าฐานะและอฐานะ หมายถึงเหตุ หรือโอกาสที่เป็นไปได้และเหตุที่เป็นไปไม่ได้^{๖๘} ดังมีเรื่องพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ที่กรุงสาวัตถีว่า

เป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคลถึงวิปัสสนาญาณแล้วจะเห็นสังขารเป็นของเที่ยง เป็นไปไม่ได้ ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาญาณจะไปไม่ถึงโลกุตตรมรรคมีโศดาปัตติผลเป็นต้น^{๖๙}

เป็นไปได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา จะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยงและ เป็นไปได้ที่จะยอมเข้าถึงโลกุตตรมรรค จักทำให้แจ้งโศดาปัตติผล มีพระโศดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๗๐}

เป็นไปไม่ได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะเห็นสังขารโดยความเป็นสุข เป็นไปไม่ได้ที่ผู้จะ ถึงโลกุตตรมรรคโดยไม่ปฏิบัติวิปัสสนา เป็นไปไม่ได้ที่ผู้เข้าถึงโลกุตตรมรรคจะไม่เป็นพระโศดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๗๑}

เป็นไปได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะเห็นสังขารโดยความเป็นทุกข์ ย่อมเข้าถึงโลกุตตรมรรค มีโศดาปัตติผลเป็นต้น เป็นไปไม่ได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาแล้วจะเห็นธรรมเป็นอัตตา เป็นไปได้ที่ผู้ ปฏิบัติวิปัสสนาจะเห็นสภาวธรรมโดยความเป็นอนัตตา เป็นไปไม่ได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะเห็น นิพพานเป็นทุกข์ แต่เป็นไปได้ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะเห็นนิพพานเป็นสุข^{๗๒}

ดังนั้นผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงยอมจะเข้าใจและรู้ถึงสิ่งทั้งหลายในความเป็นจริงที่เป็นไปได้ และไม่สามารถเป็นไปในสิ่งที่เกิดขึ้น และการที่จะมีปัญญาในการรู้ความเป็นจริงในสิ่งต่างๆ เหล่านี้ก็ต้องปฏิบัติวิปัสสนาเท่านั้นที่จะเห็นความเป็นไปของสังขารที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

สรุปความเป็นบัณฑิตของพระสารีบุตรนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อความรู้แจ้งทุกข์และ สามารถเข้าถึงความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เข้าใจในเรื่องของธรรมชาติที่มีอยู่ในตนเอง เพื่อจะ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างรูปนามภายในกับรูปนามภายนอก เห็นการเกิดขึ้นของธาตุการ สัมพันธ์ทางอายตนะ การที่ปัจจัยที่สนับสนุนให้เหตุและผลที่อาศัยกันและกัน ในแง่ ของปัจจุสมุปบาท ตลอดจนการเข้าถึงฐานะที่จะเป็นไปได้อย่างตามอำนาจของความเจริญและอฐานะ ที่ไม่สามารถเป็นไปได้นั้นจะนำไปสู่ความเสื่อม

^{๖๘} คุรยละเอียดใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๘/๓๘๖.

^{๖๙} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕๖.

^{๗๐} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕๖.

^{๗๑} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕๖.

^{๗๒} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕๘.

ข) ความมีปัญญามาก

ความมีปัญญามากในที่นี้หมายถึง พระสารีบุตรได้กำหนดถือเอาศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ^{๓๓} ซึ่งการที่จะเห็นคุณของศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ การที่จะสร้างคุณเหล่านี้ให้เกิดขึ้นมานั้น ต้องอาศัยความพร้อมที่มีความรู้เห็นตามความเป็นจริงของปัญญาในการเห็นประโยชน์และโทษในสิ่งเหล่านี้เสียก่อน ความสงบเย็นที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติที่สามารถเปลื้องตนเองออกจากความยินดีพอใจในกามคุณ โดยลำดับแห่งการปฏิบัติในเรื่องของ ศีล สมาธิและปัญญาที่เกิดขึ้นทั้งด้านสมณะและวิปัสสนาจึงอาศัยการเกี่ยวคู่กันและกันในฝ่ายของสมาธิและปัญญา ในการรู้เห็นความเป็นจริงในด้านของทางที่ไม่ควรดำเนิน ๒ สายนั้น^{๓๔} ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนให้เรงดวน คือ

๑) กามสุขัลลิกานุโยค คือความยินดีในกามคุณทั้งหลาย ความที่หมกมุ่นอยู่ด้วยความสุขในกามคุณ ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้เกิดทุกข์ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นการกระทำของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ทางดำเนินของพระอริยะเจ้า ไม่เป็นไปเพื่อหนทางสู่ความพ้นทุกข์ได้^{๓๕}

๒) อตตกิลมถานุโยค คือการทำความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง จะทำให้เกิดทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ซึ่งไม่ใช่ทางดำเนินของพระอริยะเจ้า^{๓๖}

จึงสรุปได้ว่า เมื่อมีปัญญาเห็นก็จะเข้าใจในความเป็นเหตุแห่งความว่างเปล่าจากความไม่มีในสาระทั้งสองอย่าง แล้วยอมทำให้เกิดความพอดีเกิดขึ้น คือ มรรคสัง^{๓๗} หรือการปฏิบัติในทางสายกลาง เมื่อมรรควิธีเกิดขึ้นความพร้อมของศีล สมาธิและปัญญาตลอดจนญาณปัญญาก็สามารถรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องอริยสัง^{๓๘}

^{๓๓} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๒.

^{๓๔} คุรยละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๓๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๐/๑๒๒.

^{๓๖} คุรยละเอียดใน ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๐.

^{๓๗} คุรยละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

ค) เรื่องมีปัญญากว้างขวาง

ในที่นี้หมายถึงมีปัญญากว้างขวาง เพราะญาณที่เป็นไปในธาตุอายตนะ ปฏิจสมุปปาต สุนฺดริยา เป็นไปในอรรถ ธรรม นිරุตติ ปฏิภาณ และเป็นไปในศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติและ วิมุตติญาณทัสสนะ^{๘๘}

ในการปฏิบัติเมื่อสั่งสมเรื่องของรูปนาม จนสามารถเห็นตามความเป็นจริงของ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยของมันแล้ว เห็นความเป็นไปในธาตุต่างๆของขันธ ๕^{๘๙} เห็นสภาวะการสืบต่อของอายตนะ^{๙๐} จนมีปัญญาในการกำหนดรู้ได้ทัน สภาวะของธรรมที่เป็น ปฏิปักษ์ต่อกิเลสก็จะไม่เกิดขึ้นเป็นแนวทางให้เราได้รับรู้ได้เห็นว่า เมื่อความสว่างทางด้านสติปัญญา เกิดขึ้น ความไม่คิดในสภาวะที่มีการเกิดขึ้นของอำนาจกิเลสทั้งหลายก็ไม่สามารถตั้งอยู่ในจิตที่มีความรอบรู้ขบวนการของสิ่งที่ปรุงแต่งจิตได้เลย เพราะความเป็นธรรมดาที่จิตสามารถปรับตัวของตนเองจนจิตรู้เท่าทันในการเกิดขึ้นของสิ่งต่างๆ ที่เข้ามากระทบกับจิตใจ การเรียนรู้เรื่องของทุกข์ ที่จัดระบบทางการเรียนรู้จนเกิดข้อสงสัยในการเกิดของทุกข์ ความยินดี ความไม่ถือเอา ประโยชน์ในการเกิดขึ้นของทุกข์ทั้งหมดไป ความเป็นอิสระ ย่อมเกิดขึ้นตามมาเหมือนเงาตามตัว

ความเป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง จึงเป็นเรื่องของปัญญาที่รู้เท่าทันความเป็นจริงในธาตุที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา รู้เท่าทันอายตนะที่เป็นเหตุของทุกข์ต่างๆที่จะตามมา เข้าในสภาวะ วงจรวัฏจักรของปฏิจสมุปปาตที่เป็นวัฏฏะของสัตว์ทั้งหลาย จนนำไปสู่องค์มรรคของการปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ในที่สุด

ง) เรื่องของความมีปัญญาร่าเริง

พระสารีบุตรมีปัญญาร่าเริงนั้น เพราะมากด้วยความร่าเริงในความรู้ มากด้วยความ ยินดี มากด้วยความปราโมทย์ บำเพ็ญศีล บำเพ็ญอินทรีย์สังวร บำเพ็ญโภชนมัตตัญญูตา ชาคริยานุโยค กำหนดศีล สมาธิและปัญญาได้มาก จนทำให้ถึงซึ่งความหลุดพ้นได้ ชื่อว่ามีปัญญาร่าเริง เป็นผู้มากด้วยความปราโมทย์ รู้แจ้งฐานะและมีฐานะ จึงมีปัญญาร่าเริง เป็นผู้มากด้วยความร่าเริงในการบำเพ็ญสมาบัติให้เป็นเครื่องอยู่ให้บริบูรณ์ เป็นผู้มากด้วยความร่าเริงมีปัญญาเห็น ในอริยสัจ มีปัญญาร่าเริง เพราะทำสติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๖/๕๖.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒.

๕ โขชนงค์ ๗ อริยมรรค ๘ ให้เจริญ เป็นผู้มากด้วยความร่าเริง ทำให้แจ้งสามัญผล จึงชื่อว่ามี ปัญญา ร่าเริง เพราะแทงตลอดอภิญญาทั้งหลาย มีปัญญาร่าเริง เพราะเป็นผู้มากด้วยความ ร่าเริง มากด้วยความรู้ ความยินดีและความปราโมทย์ กระทำให้แจ้งพระนิพพานอันเป็นปรมัตถ์^{๕๐}

หลักกรรมในการปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญาในการเห็นความเป็นจริงของทุกข์คือ โพธิ- ปักขยธรรม ๓๗ ประการ ฉะนั้นการหาคำตอบในเรื่องของการพ้นทุกข์ จิตใจจะต้องมีความร่าเริง ในการปฏิบัติ ศรัทธาในหนทางและเชื่อมั่นว่าหนทางนี้เป็นทางที่ทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้

จ) เรื่องความมีปัญญารวดเร็ว

ในที่นี้หมายถึงมีปัญญารวดเร็ว เพราะแล่นไปเร็วในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน และแล่นไปเร็วในพระนิพพานอันเป็นที่ดับชาติ ชรา มรณะ โดยพิจารณาทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เด่นชัดว่ารูป ฯลฯ ชรา มรณะ ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความเสื่อมไป มีความสิ้นไปมีความคลายกำหนด และมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๕๑}

เมื่อปฏิบัติจนกำหนดญาณปัญญาในขั้นสูง ที่สามารถกำหนดเห็นการเกิดดับในรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันได้แล้ว นั้น สติสัมปชัญญะที่มีกำลังขององค์มรรคเป็นตัวขับเคลื่อนขบวนการเดินทางของจิตโดยอาศัย กำลังของสติและสมาธิ การที่จะมองเห็นความจริงในความขาดตอนของสังขารทั้งหลายนั้น จนสามารถเห็นการเกิดดับ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ได้ต้องมีความพร้อมทั้งด้านสติ สมาธิและปัญญาในการทำหน้าที่ของตนเอง จนมีความสมบูรณ์ ปัญญาที่เห็นสภาวะที่เกิดดับได้นี้ ย่อมทำลายอหัตตะสัญญา กามสัญญา ทิฏฐิสัญญา เพราะโดยธรรมชาติของการที่จะเข้าไปเห็น อาการของความเป็นจริงอย่างนี้ได้ ต้องมีความอดทนอย่างมาก ในการกำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้น ตามความเป็นจริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิบัตินั้น เพราะธรรมชาติของจิตมีการเกิดดับเร็วมาก ผู้ที่ยังไม่เคยเห็นประโยชน์ในการกำหนดรู้ จะมีแนวความคิดที่ไม่สามารถเข้าใจได้ในเวลาอันจำกัด ปัญญาในขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตโดยธรรมทั่วไป จึงไม่สามารถเห็นการเกิดดับได้เลย

จึงสรุปได้ว่าความมีปัญญารวดเร็วของพระสารีบุตร เพราะมีปัญญาที่กำหนดเห็น สภาวะรูปนามที่มีการเกิดดับทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เห็นในสภาวะของความไม่เที่ยง ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะของไตรลักษณ์

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๓.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔.

จ) เรื่องความมีปัญญาเฉียบแหลม

ในที่นี้หมายถึงมีปัญญาเฉียบแหลม เพราะไม่ให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอุปกิเลส ๑๖ ที่เกิดขึ้นแล้วอาศัยอยู่ และเพราะบรรลุนิรมรรค ๔ สามัญญผล ๔ ปฏิสัมภिता ๔ และอภิญญา ๖^{๘๓} การที่จะเป็นผู้มีปัญญาเฉียบแหลมได้นั้น จะต้องไม่ให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอุปกิเลส ๑๖ ที่เกิดขึ้นแล้วอาศัยอยู่ จึงจะสามารถบรรลุนิรมรรค ๔ สามัญญผล ๔ ปฏิสัมภिता ๔ และอภิญญา ๖^{๘๔} ได้โดยปัญญาที่เฉียบแหลมเป็นการที่ปัญญาไปตัดกิเลสทั้งหลายได้รวดเร็ว ไม่ไปปรับกามคุณให้เกิดขึ้นมาอาศัยอยู่ ไม่ไปปรับพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น ไม่รับอหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น ไม่รับบาปอกุศลใดๆ มีราคะ โทสะ โมหะอันเป็นกิเลสต่างๆ เป็นต้น ไม่รับกรรมอันเป็นเหตุให้เกิดขึ้นไปสู่ภพทั้งปวง จนบรรเทาละให้สิ้นสุดด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาให้ถึงซึ่ง นิรมรรค ๔ อริยผล ๔ มีปฏิสัมภิตามรรค ตลอดจนอภิญญา ๖ ย่อมทำให้ถึงทำให้แจ้งนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้มีปัญญาเฉียบแหลม

สรุปแล้วปัญญาเฉียบแหลมของพระสาวินบุตร เพราะการที่จิตไม่ไปรับกิเลสทั้งปวงที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การจะดับทุกข์ได้นั้นต้องปฏิบัติวิปัสสนาตามอริยมรรค ๘ ย่อมบรรลุถึงซึ่งความดับทุกข์ได้ในที่สุด

ข) เรื่องของความมีปัญญาเพิกถอนกิเลส

ความมีปัญญาเพิกถอนกิเลสในที่นี้โดยการทำลายโลภะ โทสะ โมหะ และอุปกิเลส โดยตัดกรรมแล้วไม่นำไปสู่วัฏจักรของการเกิดอีก เป็นผู้ที่มีปัญญาอันประเสริฐ^{๘๕} หยั่งเห็นถึงความเกิดและความดับของสภาวะธรรม การที่จิตสามารถเข้าไปรู้รายละเอียดของขบวนการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปในที่สุดนั้น จิตจึงเกิดความไม่ยึดมั่น ถ้อยมั่นเพราะเห็นด้วยปัญญาว่า ไม่มีสิ่งใดที่ควรยึดถือว่าเป็น สัตว์ บุคคล เรา เขา เมื่อกองโลกกองโทสะ กองโมหะ กองอุปกิเลส ๑๖ ถูกทำลายด้วยมรรคผล การทำงานของมรรคได้เกิดขึ้นตามขบวนการดังต่อไปนี้

กำหนดรู้อาการของจิตในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป
 ควบคุมอาการของจิตในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป
 พิจารณาอาการของจิตในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป
 ตัดสินอาการของจิตในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป

^{๘๓} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๕.

^{๘๔} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๓/๑/๑๖๕/๒๐๕.

^{๘๕} คุรยละเอียดใน บ.ม.(ไทย) ๒๕/๕๒/๑๘๑.

ทำลายอาการของจิตในขณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป

ไม่คิดในอาการของจิต หรือสภาวะที่ปรากฏในขณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป

ดังนั้นเมื่อจิตทำงานตามที่กล่าวมานี้ได้สมบูรณ์แล้ว การตัดกระแสของกิเลสก็ขาด สะบั้นลงทำให้ปัญญาเห็นแจ้งในอสาვეทั้งหลาย ที่ก่อเกิดมาจากความอวิชชานั้นเองจึงจะเรียกว่า ปัญญาเพิกถอนกิเลสจึงเป็นผู้บรรลุสู่ประคตพระนิพพาน

สรุปแล้วพระสารีบุตรผู้ทรงเป็นเลิศทางด้านปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยกย่องว่า พระสารีบุตรเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลมและมีปัญญาเพิกถอนกิเลส

๒. ทรงแสดงถึงการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทด้วยอำนาจของฌาน

หลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรมที่พระองค์ยกขึ้นมาแสดงนั้น มีมากมายซึ่ง การปฏิบัติก็จะมีหลักที่แตกต่างกันไป ส่วนหลักธรรมในการปฏิบัติที่พระองค์ได้ทรงแสดงการ เห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของพระสารีบุตรในอนุปทสูตรนี้ เป็นการแสดงหลักปฏิบัติวิปัสสนาที่ ใช้องค์ธรรมที่เกิดในสภาวะฌาน มาเป็นฐานในการปฏิบัติซึ่งสภาวะฌานนี้ก็จะประกอบไปด้วย รูปฌานและอรูปรฌาน^{๔๖}

การเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของพระสารีบุตรด้วยอำนาจของ รูปฌาน ๔ และอรูปร ฌาน ๔ ซึ่งมีเรื่องดังต่อไปนี้

สารีบุตรได้สงบแล้วจากกามคุณทั้งหลาย และธรรมที่ไม่เป็นกุศล แล้ว เข้าถึงปฐมฌาน ที่มีวิตก วิचार ปีติ และความสุขอันเกิดจากความสงบที่เกิดขึ้น ซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นประกอบใน ปฐมฌาน คือ ความตรึกนึกคิดหรือวิตก ความไตร่ตรองหรือวิचार ความมีปีติอิ่มใจ ความสุขที่ เกิดขึ้น จิตแตกคตาคความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความสัมผัสถูกต้องจิตที่มีการกระทบอารมณ์และการ เสวยอารมณ์ มีความจำหมายรู้จงใจเจตนา รู้แจ้งในวิญญูณ มีฉันทะพอใจ น้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควร เชื่อ มีความพากเพียร มีการละเลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา และใส่ใจในสิ่งเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดรู้แจ้งได้แล้วตามลำดับ ซึ่งสภาวะธรรม ๑๖ ประการ

สภาวะธรรมที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้ชัดว่าสภาวะธรรม เกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้ง

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๖.

ในสภาวะธรรมก็ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย กิเลสคือตัณหาที่ภฏฐิยอมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะยอมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวงจิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตยอมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ชัดว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารถนาคุณอันวิเศษเหล่านั้นต้องทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๘๖}

พระสารีบุตรมี วิตกวิจารณ์สงบระงับหายไป แล้วได้เข้าถึงซึ่งทุดิยฌาน มีแต่ปีติความผ่องใสอยู่ภายใน จิตมีความเป็นหนึ่งที่ตั้งมั่นแล้ว ไม่มีวิตกและวิจารณ์ มีแต่ปีติอันเกิดจากความสงบความสงบที่เกิดขึ้น ซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในทุดิยฌานนี้จะประกอบไปด้วย ความผ่องใสอยู่ภายใน จิตมีแต่ปีติอิ่มใจ และความสุขที่เกิดขึ้น จิตเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง ในการเสวยอารมณ์ มีการจำหมายรู้ มีความจงใจในเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาน ฉันทะ มีความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละเลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น

พระสารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งธรรมที่พระสารีบุตรรู้แจ้งได้แล้วเหล่านั้น ตามลำดับเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาที่ภฏฐิยอมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะยอมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตยอมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ชัดว่า ธรรมอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารถนาคุณอันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๘๗}

พระสารีบุตร ได้ล่วงผ่านทุดิยฌานแล้วเข้าตติยฌาน โดยมีความสุขอันเกิดจากความสงบที่เกิดขึ้น เพราะปีติได้จางหายไป มีความวางเฉยเสวยความสุขทางกาย โดยมีพระอริยเจ้าทั้งหลายให้การยอมรับสรรเสริญว่า อยู่เป็นสุขด้วยอุเบกขา ซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นในตติยฌานนี้จึงประกอบไปด้วยความสุขที่เกิดขึ้น มีสติและสัมปชัญญะสมบูรณ์ มีจิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาน

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑-๑๑๒.

ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความระลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น สาริบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบทซึ่งสภาวะธรรม ที่พระสาริบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสาริบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีกัมมัตถิ์ขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาทิฏฐิ์ย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสาริบุตรรู้ชัดว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารถนาคุณอันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๘๕}

พระสาริบุตรได้ละความสุขและความทุกข์ได้แล้ว เพราะความดีใจและความเสียใจได้ดับไปก่อน สาริบุตรจึงบรรลุจุดตกฉานที่ไม่มีความทุกข์ไม่มีความสุข มีแต่สติบริสุทธิ์เพราะมีอุเบกขาวางเฉยอยู่ ซึ่งธรรมที่เกิดในจุดตกฉาน คือ อุเบกขาความวางเฉย ไม่มีความรู้สึกสุขและทุกข์ เพราะใจที่บริสุทธิ์แล้วจึงไม่มีความคิดคำนึง มีสติบริสุทธิ์เด่นชัด มีจิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมพัตถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาน ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความ ระลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น

พระสาริบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวะธรรม ที่พระสาริบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสาริบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีกัมมัตถิ์ขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาทิฏฐิ์ย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสาริบุตรรู้ชัดว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารถนาคุณอันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๘๖}

^{๘๕} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๘๖} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

พระสารีบุตร ได้ล่วงผ่านความเป็นรูปสัญญาแล้ว ดับความจำในสัญญา ไม่กำหนดทุกอย่างที่รับรู้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรเข้าถึงอากาศาณัญญาขณะนั้น โดยกำหนดว่า อากาศนั้นมีไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งสภาวะธรรมในอากาศาณัญญาขณะนั้น คือ มีสัญญาในอากาศาณัญญาขณะนั้น ความจำในอากาศหรือความว่าง มีจิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละเลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น

พระสารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวะธรรม ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามี การดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านั้นยังไม่มีก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทระคะยอมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามระคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ชัดว่า ธรรมอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารถนาคุณอันวิเศษเหล่านั้นกำหนดทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๕๐}

พระสารีบุตรได้ผ่านพ้นอากาศาณัญญาขณะนั้นแล้วได้ บรรลुวิญญาณัญญาขณะนั้น โดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ ซึ่งก็สภาวะธรรมในวิญญาณัญญาขณะนั้นคือ วิญญาณัญญาขณะนั้น สัญญา จิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละเลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น

พระสารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวะธรรม ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามี การดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านั้นยังไม่มีก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทระคะยอมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามระคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็น

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒-๑๑๓.

กิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ซึ้งว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารณาคุณอันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๕๒}

พระสารีบุตรผ่านพ้นวิญญาณัญญาตนะมานานแล้ว ได้บรรลุอาภิญญาตนะโดย กำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่ ก็ธรรมในอาภิญญาตนะคือ อาภิญญาตนะสัญญา จิตเป็น เอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ มีฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น สารีบุตรกำหนด ได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวะธรรม ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งซึ้ง ว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งซึ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่า ตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป

พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ซึ้งอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านั้นยังไม่มีการมีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้ว ย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะ ย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็น กิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ซึ้งว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารณาคุณอันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๕๓}

พระสารีบุตรได้ล่วงผ่านอาภิญญาตนะมานานแล้วพระสารีบุตรบรรลุเนวสัญญานา สัญญาตนะตนะ ย่อมมีสติออกจากสมาบัตินั้นแล้วพิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับดับเปลี่ยนแปลง ไปแล้วว่า รู้ว่าธรรมเหล่าใดยังไม่มีการมีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้ายใน กิเลส ตัณหาทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกาม ราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส พระสารีบุตรรู้ซึ้งว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารณาคุณ อันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๕๔}

พระสารีบุตรได้ล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง พระสารีบุตร บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายจึงได้สิ้นไป สารีบุตรนั้นมีสติ

^{๕๒} คุุรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๕๓} คุุรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓-๑๑๔.

^{๕๔} คุุรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๔.

ออกจากสมบัติแล้ว พิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับ ดับ แปรผันไปแล้วว่า ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้ว อยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูงๆ ขึ้นไปยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้ เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น^{๕๕}

สรุปแล้วในการกำหนดวิปัสสนาของพระสารีบุตร ในเบื้องต้นท่านได้เข้าปฐมฌาน หลังจากนั้นจึงออกจากปฐมฌาน แล้วจึงได้กำหนดเอาธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นมาพิจารณา ซึ่งท่านได้เห็นการเกิดขึ้นในบทว่า วิทิตา อุปุปชชุนติ หมายความว่า เมื่อเกิดขึ้น ก็เป็นอันรู้แจ้ง คือธรรมปรากฏชัดเกิดขึ้น การตั้งอยู่ในบทว่า วิทิตา อุปฺภู จิตา โหนติ หมายความว่า แม้ตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้ง คือเป็นธรรมอันปรากฏชัดตั้งอยู่ และการดับไปในบทว่า วิทิตา อทุกตถิ จจฺจนฺติ หมายความว่า แม้ดับไปก็เป็นอันรู้แจ้งว่าธรรมที่ปรากฏชัดดับไป^{๕๖} ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้รู้ว่า ก่อนที่จะเข้าฌานนั้น สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ยังไม่ปรากฏ จะมาปรากฏก็ตอนนี้เอง ครั้นปรากฏเกิดขึ้นแล้วก็กลับดับหายไป พระสารีบุตรท่านได้เข้าฌานไปเรื่อยๆ ทั้งที่เป็นรูปฌานและอรุพฌาน แล้วจึงนำองค์ธรรมที่เกิดขึ้นมากำหนดไปตามลำดับ

ส่วนเรื่องข้อความที่กล่าวในท้ายพระสูตรว่า พระสารีบุตรเป็นผู้มีความชำนาญผู้ ที่กล่าวชมภิกษุรูปใดว่าเป็นผู้มีบารมี ย่อมมีความชำนาญ ถึงความพร้อมด้วยศีลย่อมมีความชำนาญ มีความพร้อมด้วยสมาธิ ย่อมมีความชำนาญ ในการเจริญปัญญา ย่อมมีความชำนาญจนถึงความพร้อมด้วยการหลุดพ้น ผู้นั้นควรกล่าวถึงพระสารีบุตรนั่นเอง^{๕๗}

การที่จิตจะมีกำลังมากพอที่จะกำหนดเขตแดนของอารมณ์ในการกำหนดรู้ด้วยกำลังสมาธิในการเป็นฐานให้ปัญญาเกิดขึ้นแล้วเข้าไปตัดกระแสของกิเลสอย่างรวดเร็วฉับพลันนั้นต้องทำงานอย่างชำนาญในด้านวสีของสมาธิทั้ง ๕ ประการนี้^{๕๘}

- ๑) อาวัชชนวสี ชำนาญในการนึก
- ๒) สมาปัสชชนวสี ชำนาญในการเข้า
- ๓) อธิกฺขณานวสี ชำนาญในการรักษา

^{๕๕} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๖/๑๑๔.

^{๕๖} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๘.

^{๕๗} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๔.

^{๕๘} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๔.

๔) ภูฐานาวลี ชำนาญในการออก

๕) ปัจจเวกขณาวลี ชำนาญในการที่จะพิจารณา

เมื่อจิตมีความชำนาญในระบบบวสีที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้เกิดการเข้าไปรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ปัญญาที่มีฐานมาจากสมาธิที่สมบูรณ์ ย่อมก่อเกิดกำลังอย่างมากมาจากสติระดับต้น ขึ้นสู่ระดับกลางคือฌานระดับสูงจนเป็นสมาธิในสัมมาสมาธิในมรรคทำให้เกิดความรู้เห็นตามความเป็นจริง^{๕๕} จนสามารถเข้าถึงความจริง จนกิเลสไม่สามารถเข้ามาเกาะเกี่ยวในจิตใจได้ เรียกว่า ไม่สามารถปรุงแต่งจิตให้เป็นไปในอำนาจของตนได้ย่อมถึงซึ่งความสงบสุขคือพระนิพพาน^{๖๐}

ส่วนเรื่องที่กล่าวว่าพระสารีบุตรเป็นพุทธชินโรส ซึ่งหมายถึงเป็นโอรสของพระผู้มีพระภาคเจ้า เกิดแต่พระโอรุเพราะได้มีการฟังธรรมพระสุรเสียงอันเกิดจากพระโอรุ เกิดแต่พระธรรมเพราะเป็นผู้เห็นแจ้งในพระธรรม อันธรรมเนรมิตแล้วเป็นผู้รู้ธรรมเป็นทายาททางธรรม^{๖๑}

รวมความแล้วการที่จะทำให้พ้นทุกข์ได้นั้น จะต้องมีปัญญาในการปฏิบัติจนมีความชำนาญจึงจะสามารถรู้ธรรมอันเป็นทายาททางธรรม โดยการเกิดขึ้นของความเป็นบุตรที่เกิดจากพระธรรมที่พระพุทเจ้าตรัสนี้เอง การที่ปฏิบัติจนทำให้จิตที่สกปรกจากกิเลสถูกทำลายไปด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ การที่สามารถดำรงคุณสมบัติในการที่จิตไม่ถูกกิเลสยึดครองนั่นเองจึงกลายเป็นผู้เกิดแต่พระโอรุ^{๖๒} และพระธรรมที่เป็นความบริสุทธิ์ที่เป็นทายาทในจิตใจของท่านผู้เข้าถึงที่แสดงออกมาในการเป็นประโยชน์ต่อตัวผู้เข้าถึง และเป็นแบบอย่างที่จะประเสริฐที่จะดำเนินรอยตามทางพระพุทของค์อันเป็นธรรมทายาท และนำมาปฏิบัติจนจิตเป็นอิสระจากทุกข์โดยแท้จริง

๒.๔ ผลที่เกิดจากการแสดงอนุปทสูตร

พระพุทเจ้าทรงได้พระนามว่า บรมครูของโลก อันแสดงถึงพระอัจฉริยภาพในการแสดงธรรมของพระพุทของค์ เป้าหมายการแสดงผลของพระพุทเจ้าคือ ความสะอาด สว่าง สงบ ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของผู้ฟังธรรม และเกิดปัญญาคือแสงสว่างที่นำไปสู่ความหลุดพ้นจาก

^{๕๕} คุรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

^{๖๐} คุรายละเอียดใน ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๑/๗๒.

^{๖๑} คุรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๗/๑๑๔-๑๑๕.

^{๖๒} คุรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๑๒.

ความทุกข์ทั้งปวง^{๑๐๓} พระพุทธองค์ทรงใช้ผืนโลกเป็นห้องเรียน สรรพสัตว์ทั้งมวลคือผู้เรียนตลอดระยะเวลาในชีวิตของพระองค์ภายหลังจากการตรัสรู้ ทรงทำหน้าที่เป็นบรมครูสั่งสอนประชาชนให้เกิดความรู้ความเข้าใจในชีวิต เกิดปัญญาและดวงตาเห็นธรรม ทรงชี้ทางบรรเทาทุกข์ ชี้สุขเกษมสันต์ บอกทางแห่งพระนิพพานแก่เหล่าเวไนยสัตว์^{๑๐๔}

หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้มีอยู่เป็นจำนวนมาก และมีระดับยาก ง่าย ลึก คืบ แตกต่างกันไปตามสภาพธรรม หลักธรรมที่นำมาทรงสอนหรือถ่ายทอดจึงได้ผ่านการวิเคราะห์เนื้อหาให้เข้ากับสภาพผู้ฟังธรรม และสภาพการแสดงธรรมในขณะนั้นเป็นเรื่อง ๆ ไป และนี่คือเห็นผลว่าทุกครั้งที่ทรงสอนพระองค์จึงประสบความสำเร็จในการสอน

พระพุทธพจน์หรือพระสูตรที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ตามที่ต่างๆ นั้น ย่อมมีผลหรือประโยชน์ที่แตกต่างกันไป บัณฑิตผู้รู้รอบแห่งพระสูตร กล่าวว่า พระองค์แสดงพระสูตรเพราะเป็นคำรัสอันพระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว เพราะผลิตประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์ เพราะเป็นที่ด้านทานอย่างดี เพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด จริ่งอยู่พระสูตรนั้นย่อมแสดงประโยชน์ทั้งหลายอันต่างโดยประโยชน์ของตน และของผู้อื่นเป็นต้น

ผลที่เกิดขึ้นหลังจากการแสดงธรรมของอนุปทสูตร หลังจากที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสหลักธรรมในอนุปทสูตรแล้ว หลักธรรมที่เป็นประโยชน์ในการกระทำให้อาญซึ่งพระนิพพานแก่บรรดาพระภิกษุทั้งหลาย โดยใช้บุคคลเป็นตัวอย่างในการบรรลุธรรม ซึ่งในกรณีของพระสารีบุตรทำให้พระภิกษุได้ทราบถึงความมีปัญญาของพระสารีบุตร และความสามารถของพระสารีบุตร ได้บรรลุธรรมไปตามลำดับบท เป็นการเจริญวิปัสสนาที่ใช้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธิหรือองค์ฌานเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา^{๑๐๕} ซึ่งเป็นวิธีที่เป็นหนทางในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ โดยฌานและปัญญานั้นจึงเป็นสิ่งที่ส่งเสริมกันและกันดังมีพุทธพจน์กล่าวว่า “ผู้ไม่มีปัญญา ฌานย่อมไม่เกิด ผู้ไม่มีฌาน ปัญญาย่อมไม่เกิด ผู้ใดมีทั้งสองอย่าง คือมีทั้งฌานทั้งปัญญาพร้อมแล้ว ผู้นั้นตั้งอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน”^{๑๐๖}

สรุปแล้วการปฏิบัติวิปัสสนา โดยการเจริญสมถะและวิปัสสนาตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตร จึงเป็นอีกวิธีหนึ่งที่พระพุทธองค์แสดงให้พุทธบริษัทได้ทราบถึงวิธีการดับทุกข์ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งในหลายๆ วิธีโดยการยกพระสารีบุตรเป็นตัวอย่างในการปฏิบัติจนบรรลุธรรม

^{๑๐๓} คุรยละเอียดใน ส.สพว.(ไทย) ๑๘/๘๓/๗๖.

^{๑๐๔} คุรยละเอียดใน ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๖๘๔.

^{๑๐๕} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๗.

^{๑๐๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๕.

๒.๕ องค์ธรรมที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา

จากการศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรพบว่า เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิหรือฌานเป็นฐานในการทำให้เกิดปัญญา ซึ่งการปฏิบัติวิปัสสนาจะมีการปฏิบัติด้วยกัน ๒ วิธีคือปฏิบัติวิปัสสนาโดยมีสมณนำหน้า และการปฏิบัติโดยมีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งแนวทางการเจริญวิปัสสนาในพระสูตรนี้เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยองค์ฌานเป็นบาทฐาน จึงเป็นการเจริญในแนวสมถยานิกหรือสมณนำหน้า ซึ่งในการปฏิบัติกระบวนการแรกนั้นเป็นการเพ่งอารมณ์ให้เกิดสมาธิหรือองค์ฌานเสียก่อน เป็นการวางรากฐานให้จิตมั่นคง แล้วจึงอาศัยสภาวะธรรมหรือรูปนามที่เกิดจากฐานของสมาธิหรือองค์ฌานมากำหนดรู้ลักษณะที่ปรากฏนั้น เป็นการพิจารณาให้เห็นถึงความเป็นไตรลักษณ์จนวิปัสสนาญาณปรากฏเกิดขึ้น

ในการเจริญวิปัสสนาของพระสารีบุตรนั้น เป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในรูปฌานและอรุณฌาน ซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นประกอบไปด้วยธรรม ๑๖ ประการ คือวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขาและมนสิการ

โดยสภาวะธรรมที่ปรากฏเกิดขึ้นนั้นคืออารมณ์วิปัสสนาหรือวิปัสสนาภูมิ ๖ เมื่อย่อลงแล้วก็คือรูปนาม และหลักการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปทสูตรที่พระสารีบุตรได้กำหนดรู้สภาวะธรรมจนเกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์ญาณก็คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า องค์ธรรมที่เป็นบาทฐานของการปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตรเป็นหลักธรรมที่เกิดจากสมาธิหรือองค์ฌาน โดยพระสารีบุตรได้นำเอาสภาวะธรรมนั้นมากำหนดพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป โดยสภาวะธรรมที่พระสารีบุตรกำหนดเห็นได้นั้นก็คือขั้น ๕ หรือรูปนาม ในการกำหนดวิปัสสนาของพระสารีบุตรนั้นก็คือการเจริญสติปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น การบำเพ็ญสมาธิหรือฌานจึงเป็นการเชื่อมโยงจากสมาธิไปสู่การเจริญปัญญานั้นเอง

บทที่ ๓

หลักวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตร

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาในการดับทุกข์ คือการปฏิบัติวิปัสสนาการปฏิบัติวิปัสสนานั้นมีแนวทางการปฏิบัติด้วยกัน ๒ วิธีคือ สมถยานิกและวิปัสสนายานิก^๑ แต่การปฏิบัติทั้งสองวิธีนั้นก็ต้องอาศัยวิปัสสนาภูมิมีขั้น ๕^๒ เป็นต้น ในการพิจารณาให้เกิดปัญญาส่วนวิธีการปฏิบัติก็คือแนวทางสติปัฏฐาน ๔^๓ พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนา โดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งในสมัยครั้งที่พระองค์ประทับที่แคว้นกุรุ ได้กล่าวไว้ว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔^๔ ผู้ที่หวังความปรารถนาถึงการดับทุกข์ จึงจำเป็นต้องปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน อนุปทสูตรเป็นพระสูตรที่กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนา โดยการใช้ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา ซึ่งเรียกว่า สมถยานิก ผู้ที่จะดำเนินไปสู่มรรคผลนิพพานด้วยสมถยาน ด้วยการเจริญฌานขั้นใดขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงใช้ฌานเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา โดยการกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดในฉานจิตในขณะนั้น^๕ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา
- ๓.๒ หลักธรรมปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตร
- ๓.๓ ประเภทของวิปัสสนา
- ๓.๔ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา
- ๓.๕ หลักสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๖ การกำหนดรู้สภาวธรรมที่เกิดจากสมาธิ

^๑ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्महाเถระ), อริยวังสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. - ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘.

^๒ คุราลละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๕๐.

^๓ คุราลละเอียดใน ส.ม.(ไทย) ๑๕/๔๑๓/๒๗๑.

^๔ คุราลละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๓/๓๒๕.

^๕ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्महाเถระ), อริยวังสปฏิปทา, หน้า ๕๑.

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา

การปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นได้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิจสัญญาวิปลาส ละสุขสัญญาวิปลาส และ อตตสัญญาวิปลาส^๖ เพื่อที่จะถ่ายถอนความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหนทางไปสู่ความพ้นทุกข์ ดังนั้นความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์และอรรถนัยจึงมีความหมายดังต่อไปนี้

๑. ความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์

วิปัสสนา ตามหลักคัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

คำว่าวิปัสสนา ตามคัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้กล่าวไว้ว่า (วิ+ทิส เปกฺขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา ปัญญา ปัญญา รู้แจ้ง วิวิธ อนุจาทิกัง สงฺขาระสุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีนิจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา (อาเทศ ทิสฺ ชาติเป็น ปสฺส, ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า)^๗

สรุปคำว่าวิปัสสนาตามความหมายของหลักสัททนต์จึงหมายความว่า วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นประเภทของปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ ในสังขารเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อเห็นได้ดังนี้จึงชื่อว่าปัญญานี้เป็นสัมมาทิฐิ

๒. ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย

คัมภีร์อรรถนัยได้ให้ความหมายของคำว่า วิปัสสนาไว้ดังนี้

ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณีได้ให้ความหมายของคำว่าวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา หมายความว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลง งมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๘

^๖ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्मมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ, หน้า ๓๗.

^๗ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^๘ คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

สมุทฺปนฺนํ ชื่อว่ารัฐ^๕ วิจโย คือความวิจยหมายถึงค้นหาความไม่เที่ยง^๖ ปัญญาเพราะ
 อรรถกล่าว่าประกาศให้รู้ คือทำให้แจ่มแจ้ง^๗ ปวิจโย ชมฺมวิจโย หมายถึงวิจยเลือกสรรธรรม^๘
 ปณฺฑิตฺจํ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด^๙ เวทฺพยา ชื่อว่ารัฐแจ่มแจ้งในความไม่เที่ยง^{๑๐} วิปฺสฺสนาชื่อ
 ว่าความเห็นแจ้ง เพราะเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยความสามารถแห่งอนิจฉลักษณะ^{๑๑}

อนิจจานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ ทุกขานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ ปฏิณิสตคคา-
 นุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปเป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณา
 เห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในชราและมรณะเป็นวิปัสสนาพละ
 การพิจารณามรณะเป็นวิปัสสนาพละ^{๑๒}

สรุปแล้วความหมายของคำว่าวิปัสสนาตามอรรถถาจารย์ได้อธิบายไว้ จึงหมายความว่า
 เป็นปัญญาในการเลือกเฟ้นธรรมค้นหาถึงความไม่เที่ยงในรูปนาม จนเห็นถึงความไม่
 ไตรลักษณ์ญาณ เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งปัญญาที่เกิดขึ้นจึงชื่อว่าความเห็นถูกต้องในสัมมาทิฐิ

๓. นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ดังนี้

วิปัสสนา หมายถึงความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรมนั้น
 ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และยังเป็นการฝึกอบรม
 ปัญญาให้เกิดความรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^{๑๓}

วิปัสสนา หมายถึงสมณะและวิปัสสนา และจะต้องกล่าวถึงทั้งสมาธิและทั้งปัญญานั่นเอง^{๑๔}

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๑๕, หน้า ๓๖๓.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๒.

^๗ เรื่องเดียวกัน.

^๘ เรื่องเดียวกัน.

^๙ เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๑๕, หน้า ๖๑๖.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๓๖.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๑),
 หน้า ๑๕๘-๑๕๙.

วิปัสสนา หมายถึง การรู้แจ้ง การรู้วิเศษ หรือการเห็นแจ้ง ซึ่งการเห็นวิเศษ มี ๓ ความหมาย ได้แก่

- ก) ปัญญาที่รู้แจ้งปัจจุบัน รูปนาม ไตรลักษณ์มรรค ผล นิพพาน
- ข) ปัญญาที่รู้แจ้งซึ่งวิสุทธิ ๗ มีศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ เป็นต้น
- ค) ปัญญาที่รู้แจ้ง วิปัสสนาญาณ ๑๖ มี นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น และมีปัจจุเวกขณญาณ เป็นที่สุด^{๑๕}

วิปัสสนา หมายถึง ธรรมชาติโดยย่อเห็นแจ้งในขั้น ๕ หรือ รูปนาม โดยอาการต่างๆ คือ เห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ธรรมชาตินั้นเรียกชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๖}

วิปัสสนา จึงมีความหมายหลายนัย หลายสำนวนด้วยกัน จากที่กล่าวมาแต่ก็สรุปได้ว่า วิปัสสนานั้นเป็นการปฏิบัติที่ใช้อุบายในการฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นชัดรูปนามตามความเป็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้น โดยพิจารณาเห็นเป็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังพระสารีบุตรได้กำหนดเห็นสภาวะธรรมการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปนั่นเอง

๓.๒ หลักธรรมปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในอนุปทสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาเป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวอนุปทสูตรนี้ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการกำหนดสภาวะธรรมของฌานเป็นบาทฐาน สภาวะของฌานที่เกิดขึ้นจะมีองค์ธรรมที่กำหนดรู้ในสมาธิ โดยการออกจากฌานแล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด ซึ่งการกำหนดเช่นนี้เป็นการกำหนดสภาวะที่เกิดในองค์ฌาน โดยพระสารีบุตรได้กำหนดรู้เห็นในการเข้ารูปฌานและอรุณฌาน โดยพิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่เกิดในสมาธิซึ่งมีองค์ธรรมต่างๆ ที่พระสารีบุตรกำหนดเห็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ประกอบไปด้วยสภาวะธรรม ๑๖ ประการที่เกิดขึ้นได้แก่

๑.วิตกคือ ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์^{๑๗} เป็นความคิดที่หมายรู้อารมณ์

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชค ภาณสิทธิ์), วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ - มหานคร : ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๕๘ - ๕๙.

^{๑๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ภาณวโร), ภาวนาทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๗.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๕/๕๖๕/๔๐๒.

จิตจึงมีความตั้งมั่น ในการนึกตามและความปรารถนาที่ถูกต้อง^{๒๒} ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในปฐมฌาน เมื่อเข้าปฐมฌานแล้วสภาวะธรรมนี้จึงได้เกิดขึ้นซึ่งพระพุทธองค์ได้กล่าวไว้ว่า “ภิกษุ นั้น สติจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจาก วิเวกอยู่”^{๒๓} วิตกจึงเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในขณะที่ผู้ปฏิบัติบรรลุปฐมฌาน เป็นสภาวะธรรม ของจิตในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เพื่อให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ

๒. วิจารณ์หรือความตรึงตรอง การกำหนดจิตเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ จากวิตก ในการที่จิตเพ่งอารมณ์^{๒๔} ซึ่งวิจารณ์ในที่นี้มีลักษณะ เป็นการไตร่ตรอง การผูกจิตไว้ใน อารมณ์^{๒๕} ดังผู้เจริญปฏิญาณในสมาธิ ใฝ่ใจในอาการหลายอย่างที่จิตยังเห็นในขณะที่เพ่งปฏิญาณนี้ เรียกว่าวิจารณ์ได้เกิดแก่ผู้ปฏิบัติในการเข้าปฐมฌาน วิจารณ์จึงเป็นอารมณ์ที่ต่อเนื่องจากวิตก เป็น การสืบต่ออารมณ์ด้วยกันซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในปฐมฌาน

๓. ปิติคือ ความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิงใจ จิตที่มีความรื่น เรียง ความปลื้มใจ ความที่จิตชื่นชมยินดี^{๒๖} ซึ่งปิตินี้ ๕ ประการคือ

- ก) ขุททกาปิติ คือปิติเล็กน้อยพอจนขนชันน้ำตาไหล
- ข) ขณิกาปิติ คือปิติชั่วขณะรู้สึกแปลบ ๆ คุจฟ้าแลบ
- ค) โอกันตिकाปิติ คือปิติเป็นละลอกที่รู้สึกซู่ๆ ลงมา คุจคลื่นซัด
- ง) อุพเพกาปิติ คือปิติไหลตลอด ใฝ่ใจฟูตัวเบาหรืออุทานออกมา
- จ) ผรณาปิติ คือ ปิติซาบซ่าน เิบอาบไปทั่วสรรพางค์เป็นของประกอบกับ

สมาธิ^{๒๗}

^{๒๒} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๐.

^{๒๓} คูรายละเอียดใน วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๒๔} คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

^{๒๕} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๐.

^{๒๖} คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๘๕/๕๑.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๓.

บุพเพกขาปีติและขณิกาปีติสามารถเข้าถึงได้ด้วยศรัทธา โลกกันตกาปีติที่มีมากย่อมทำให้ อุปจารสมาธิให้เกิดขึ้นได้ อุปเพงกาปีติที่ยึดดวงกสิณทำให้เกิดกุศลและอกุศลได้ และขึ้นอยู่กับ ความชำนาญของผู้ปฏิบัติ ซึ่งปีตินี้จะเกิดขึ้นในองค์ฌานที่สองหรือทุติยฌานดังพระพุทธองค์กล่าว ว่า “เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌานมีความผ่อนคลายในภายในมีภาวะที่จิตเป็น หนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่”^{๒๘}

สรุปได้ว่าปีติต่างๆ ที่เกิดขึ้นในทุติยฌานนี้เป็นสภาวะธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้นและเมื่อผ่าน องค์ฌานที่ สองหรือทุติยฌานแล้วสภาวะธรรมนี้จึงได้ดับ ไปสู่ปฏิบัติจึงสามารถกำหนดสภาวะธรรมที่ เกิดขึ้นนี้เป็นวิปัสสนาให้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

๔. สุขหรือความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส^{๒๙} ซึ่งความสุขนี้ก็ เป็น สภาวะธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้นสำหรับผู้ปฏิบัติที่บรรลุทุติยฌาน ดังพระพุทธองค์กล่าวไว้ว่า “ภิกษุมี อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุทุติยฌาน”^{๓๐} สุขย่อมเกิดขึ้นเป็นศรัทธาที่ เกิดพร้อมกันกับวิปัสสนา ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้น

สรุปแล้วความสุขเป็นเวทนาประเภทหนึ่ง ที่เกิดจากการทำความสงบที่เกิดในสภาวะ ของการเข้าฌาน ความสุขนี้เป็นนามธรรมที่เป็นอารมณ์ที่มีสภาวะการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะ ขององค์ฌานเป็นเวทนาขั้นที่ผู้ปฏิบัติสามารถใช้กำหนดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณได้

๕. เอกกคตาเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความ ไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย^{๓๑} การที่จิตมีอารมณ์เดียว จิตที่ยึดอยู่กับสิ่งหนึ่งสิ่งใด โดยไม่คิด ส่ายไปในอารมณ์อื่นๆ เลย แม้ช่วงขณะจิต เช่น จิตอยู่กับปฐวีนิมิต หรืออยู่กับลมหายใจ เรียกว่าจิต เอกกคตา^{๓๒} ซึ่งสภาวะธรรมนี้จะเกิดขึ้นในจุดตกฌานจะมีองค์ธรรมดังพระพุทธองค์กล่าวไว้ว่า

^{๒๘} ที.สี.(ไทย) ๕/๒๒๘/๗๖.

^{๒๙} คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๘๖/๕๑.

^{๓๐} ที.สี.(ไทย) ๕/๒๓๐/๗๖.

^{๓๑} คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๘๗/๕๑.

^{๓๒} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๑.

ผู้ปฏิบัติในธรรมวินัยนี้เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจตุตถฌานที่มีปฏิเวธวิภังค์เป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์โค ในสมย์นั้นฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา ก็เกิดขึ้น นี้เรียกว่า จตุตถฌาน^{๓๓}

สภาวะธรรมของเอกัคคตาที่เกิดขึ้นจึงเป็นสภาวะที่จิตตั้งมั่น เป็นอารมณ์ของสมาธิที่เกิดขึ้นในสภาวะฌานเป็นสภาวะที่จิตวางเฉยเป็นอารมณ์เดียว

๖. ผัสสะคือ ความกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ในสมย์นั้นนี้ชื่อว่าผัสสะที่เกิดขึ้นในสมย์นั้น^{๓๔} ผัสสะนี้เป็นธรรมารมณ์ที่มีการกระทบกัน เมื่อกำหนดรู้ก็จะเห็นความเกิดดับในการกระทบกันทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่เกิดขึ้น^{๓๕} เมื่อพิจารณาผัสสะก็ ย่อมรู้ว่าผัสสะมีการเกิดขึ้น ซึ่งพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อใด พระอรชยสาวกผู้ชดผัสสะ เหตุเกิดแห่งผัสสะ ความดับแห่งผัสสะ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งผัสสะ เมื่อนั้นแม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอรชยสาวกก็เชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ”^{๓๖}

ผู้ปฏิบัติยังไม่มีการปฏิบัติ ไม่มีกำหนดรู้ ผัสสะทั้ง ๖ ก็เกิดขึ้น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่กระทบกับอารมณ์ตลอดเวลา แต่เมื่อเริ่มปฏิบัติก็จะเห็นถึงความเกิดดับในการกระทบกันของอายตนะทั้ง ๖ จะเกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติที่ถอยมาจากองค์ฌานแล้วมาพิจารณาซึ่งเป็นสภาวะธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าสัญญาเวทียตนิโรธ วิจิตสังขารดับไปก่อน จากนั้นกายสังขารจึงดับส่วนจิตสังขารดับทีหลัง^{๓๗} เมื่อกายไม่มีความรับรู้การสัมผัสก็ไม่เกิดขึ้นแต่เมื่อผู้ปฏิบัติออกจากนิโรธสมาบัติ แล้วการรับรู้จากการสัมผัสทั้ง ๖ จึงได้เกิดขึ้น

๗. เวทนาเป็นสภาวะที่เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขหรือสภาวะเฉยๆ บ้าง ซึ่งเหตุดังกล่าวนี้จึงเรียกว่าสภาวะเสวยอารมณ์ ผลของสภาวะเสวยอารมณ์นั้นจึงเรียกว่า เวทนา^{๓๘} ในการเสวยเวทนาจึงเช่นเดียวกันเพราะผัสสะเป็นเหตุจึงทำให้เกิดเวทนาตามมา รู้แจ้งเวทนาที่เกิดขึ้น รู้แจ้งเวทนาที่ตั้งอยู่ รู้แจ้งเวทนาที่ดับไป^{๓๙} ดังที่พระพุทธองค์กล่าวไว้ ว่าอรชยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมมนสิการปฏิจัสมุขบาทนั้นแหละ โดยแยกกายในกายและ

^{๓๓} คุรยละเอียดใน อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๔/๔๑๔.

^{๓๔} คุรยละเอียดใน อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๓๘/๕๐.

^{๓๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗.

^{๓๖} ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๕๘/๕๓.

^{๓๗} คุรยละเอียดใน ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๔.

^{๓๘} คุรยละเอียดใน ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

^{๓๙} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๓๗๕.

จิตนั้นว่า เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มีสิ่งนี้ จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ สุขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนานั้นแหละดับไป^{๔๐} โดยพิจารณาเวทนาให้เห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงย่อมละนิจจสัญญาได้ พิจารณาโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้และพิจารณาโดยความเป็นอนัตตาย่อมละความสำคัญเป็นตัวคนเสียได้^{๔๑}

สุขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับระงับไปทุกขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนานั้นแหละดับไป ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับระงับไป อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนา เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแหละดับไป อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจาก ผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป

ซึ่งเปรียบกับไม้สองท่อนเสียดสีกันจึงเกิดความร้อนลุกเป็นไฟ แต่ถ้าแยกไม้สองท่อนนั้นออกจากกัน ความร้อนที่เกิดจากการเสียดสีกันนั้น ก็จะดับมอดลงแม้ฉับใด สุขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา^{๔๒} เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนานั้นแหละดับไป สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะ อาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป ทุกขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนาเพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนานั้นแหละดับไป ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป

สรุปความว่าในการเกิดของเวทนาย่อมมีเหตุทำให้เกิด มีผัสสะเป็นเหตุ เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี เมื่อผัสสะเกิดขึ้น เวทนาย่อมเกิดขึ้น เมื่อผัสสะดับลง เวทนาย่อมดับลงไป จากการที่ผู้ปฏิบัติได้เข้ารูปฌาน และ อรูปฌาน การเกิดขึ้นของผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มีเมื่อออกจากรูปฌาน และอรูปฌานแล้วจึงได้เกิดขึ้นผู้ปฏิบัติจึงนำสภาวะธรรมนี้ มาเป็นตัวกำหนดถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของเวทนา

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๘.

^{๔๑} พระมหาประเสริฐ มนุตเสวี (พรหมจรรย์), “ศึกษาวิเคราะห์หลักอานาปานสติภาวนาเฉพาะกรณี คำสอนพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐๕.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๘.

๘. สัญญาความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัญญา^{๔๓} ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นผู้ปฏิบัติเมื่อเห็นนิรรม ๕ ที่ตนละได้แล้วย่อมเกิดความเบิกบานใจ เมื่อเบิกบานใจก็ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับความสุข เมื่อมีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น ผู้ปฏิบัตินั้นสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ กามสัญญา ความจำได้หมายรู้เรื่องกามก็ดับไป^{๔๔} เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าปฐมฌานสัญญาในวากก็ดับไป เมื่อเข้าทุติยฌาน สัญญาในวิตกวิจารณ์ก็ดับไป เมื่อเข้าตติยฌาน สัญญาของปีติก็ดับไป เมื่อเข้าจตุตถฌาน สัญญาในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็ดับไป

เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าอากาสนัญจายตนฌาน ความจำในรูปสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน สัญญาในอากาสนัญจายตนสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าอากิญจัญญายตนฌาน สัญญาวิญญาณัญจายตนสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน สัญญาในอากิญจัญญายตนสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าสัญญาเวทิตนโรธ สัญญาและเวทนาก็ดับไป ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว สัญญาในราคะย่อมดับไป โทสะย่อมดับไป โมหะย่อมดับไป^{๔๕} รู้แจ้งสัญญาที่เกิดขึ้น รู้แจ้งสัญญาที่ตั้งอยู่ รู้แจ้งสัญญาที่ดับไป^{๔๖}

จึงสรุปความได้ว่า สัญญาที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติจากรูปฌานและอรุณฌานในแต่ละองค์ ฌานนี้โดยจะมีสัญญาในองค์ฌานต่างๆ ซึ่งสัญญานี้ก็เป็นสภาวะธรรมที่มีความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยผู้ปฏิบัติสามารถนำมาเป็นสภาวะกำหนดให้เห็นถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในแต่ละองค์ฌานได้

๙. เจตนาหมายถึงความจงใจ กิริยาที่จงใจ ภาวะที่จงใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่ เหมาะสมกัน ชื่อว่าเจตนา^{๔๗} ซึ่งเป็นธรรมที่มุ่งจับจิตตรงต่ออารมณ์หรือความจงใจในอารมณ์ เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการพูดเพื่อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจาสัมมาสัมมัณตะ เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการฆ่าสัตว์เจตนาเป็นเหตุจูงใจจากการลัก

^{๔๓} คุรยละเอียดใน อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๘๐/๕๐.

^{๔๔} คุรยละเอียดใน ที.สี.(ไทย) ๕/๔๑๓/๑๗๘.

^{๔๕} คุรยละเอียดใน ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๘๕.

^{๔๖} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๕.

^{๔๗} คุรยละเอียดใน อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๘๑/๕๐.

ทรัพย์ เจตนาเป็นเหตุคงเว้นจากการประพฤตินอกใจนี้เรียกว่า สัมมากรรมันตะซึ่งเป็นองค์มรรค^{๔๘}

การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานซึ่งการกำหนดรู้ในสภาวะเหล่านี้สามารถนำมากำหนดการเกิดดับเป็นวิปัสสนาได้เช่นกัน ก่อนจะเปลี่ยนสภาวะองค์ฌาน ก็มีเจตนา สภาวะที่ออกจากฌาน สภาวะที่เข้าฌาน ในแต่ละองค์ฌานก็ต้องมีเจตนามีความตั้งใจในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน เจตนานี้เป็นวิจิสังขาร เป็นสภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วิตกและวิจารณ์จิตสังขาร หมายถึงสภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ สัญญา ในการกำหนดสัญญา^{๔๙}นี้จึงจัดอยู่ในสติปัญญาขั้นมัคคาภิธานในหมวดขันธ^{๕๐} จงใจทางวาจา เจตนาจัดเป็นนามธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิในการปฏิบัติซึ่งจะมีอยู่ในองค์ฌาน เจตนาเป็นการปฏิบัติสติปัญญาในหมวดสังขารขันธ^{๕๐}

สรุปแล้วการจะปฏิบัติกัมมัฏฐานก็ต้องมีความตั้งใจมีเจตนา เจตนาจึงเป็นสภาวะธรรมในแต่ละองค์ฌานที่เกิดขึ้นร่วมกับสภาวะธรรมอีกหลายๆ สภาวะซึ่งสภาวะเหล่านี้จัดเป็นสภาวะที่สามารถกำหนดให้เป็นวิปัสสนาญาณได้ตลอดเวลา

๑๐. วิญญาณคือความรู้แจ้งหมายถึงธาตุรู้ และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นการรับรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาได้สัมผัสกับรูป ก็ได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้สิ่งเหล่านั้นจึงเรียกว่าวิญญาณ ซึ่งเป็นขันธหนึ่งในจำนวนขันธ ๕^{๕๑} ซึ่งการเกิดขึ้นของขันธวิญญาณนี้จะเกิดในองค์ฌานต่างๆ สามารถกำหนดให้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยสภาวะในองค์ฌานจะเกิดธาตุรู้ในทุกองค์ฌานซึ่งวิญญาณนี้จึงจัดอยู่ในสติปัญญาขั้นมัคคาภิธานในหมวดวิญญาณขันธ^{๕๒}

สภาวะธรรมของวิญญาณที่เกิดขึ้นจึงเป็นสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ได้ในองค์สมาธิหรือฌานจึงเป็นองค์ธรรมที่สามารถกำหนดได้ให้เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๑. ฉันทะหมายถึง ธรรมที่เป็นแนวทางให้ไปสู่ความสำเร็จตามความประสงค์ข้อหนึ่งในจำนวนของอิทธิบาทธรรม เป็นตัวกระตุ้นให้จิตเกิดความกล้าที่จะทำอะไรตามใจชอบซึ่งเป็นข้อธรรมที่ปลูกฝังให้เกิดขึ้นในขั้นแรก ในมหาสติปัญญาสูตรได้กล่าวไว้ว่าเป็นองค์มรรคเป็น

^{๔๘} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๘/๒๐๕/๑๗๑.

^{๔๙} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑๓/๓๑๘.

^{๕๐} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

^{๕๑} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๔.

^{๕๒} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๕.

ทางสู่การปฏิบัติว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^{๕๓}

เมื่อปลุกฝังให้เกิดขึ้นได้แล้ว เมื่อจะทำสิ่งใดงานใดก็จะมีปัญญาพิจารณาว่าทำไปแล้วมีประโยชน์เพียงไร พิจารณาว่าทำได้หรือไม่ เมื่อเกิดฉันทะแล้วก็จะมีความพอใจ ก็จะเกิด ความศรัทธาขึ้นมาซึ่งในการปฏิบัติก็ต้องมีฉันทะเกิดขึ้นก่อน ถ้าขาดฉันทะแล้วก็จะไม่มีกำลังใจในการ ทำความเพียร ในการปฏิบัติวิปัสสนาก็จะต้องละกามฉันทะ^{๕๔} ซึ่งการปฏิบัติสติปัญญา ๔ ประการนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร สัมปชัญญะและสติ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสเสียได้ เมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมละฉันทะในธรรมทั้งหลาย เพราะละฉันทะได้จึงทำพระนิพพานให้แจ้ง^{๕๕}

การปฏิบัติวิปัสสนาโดยการเข้าสภาวะของฌานนี้ รู้เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป^{๕๖} ทั้งก่อนที่ จะเข้าสภาวะฌาน และออกจากสภาวะฌานนี้จึงมีองค์ธรรมของฉันทะให้กำหนดเห็น ซึ่งเป็น สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานสามารถกำหนดรู้ถึงความ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาโดยฉันทะนี้จัด อยู่ในข้อธัมมานุปัสสนาสติปัญญาในหมวดสังขารชั้น^{๕๗}

๑๒. อธิโมกษ์หมายถึงความปักใจเชื่อ ความน้อมใจ การตัดสินใจที่มั่นคง เป็นการ น้อมจิตไปในอารมณ์ที่ได้พบเห็นที่ได้ยินได้ฟังมาแล้วจึงปักใจเชื่อ หรือตัดสินใจเชื่อโดยปราศจาก ความเคลือบแคลงสงสัย เป็นการแสดงถึงความศรัทธา (สัทชินทริย์) เป็นศรัทธาที่มีปัญญาเป็น ความเลื่อมใสอย่างแรงของจิตและเจตสิก^{๕๘}

^{๕๓} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๓.

^{๕๔} คุรยละเอียดใน บ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๓/๑๔๓.

^{๕๕} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๐๓/๒๖๑.

^{๕๖} คุรยละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๓/๓๑๕.

^{๕๗} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๕๘} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๖๕, หน้า ๔๗๖.

ในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ความตัดสินอารมณ์ กิริยาที่ตัดสินอารมณ์ ภาวะที่จิตตัดสินอารมณ์นั้น นี้เรียกว่าปสาทะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์จึงมี^{๕๕} ซึ่งสภาวะธรรมนี้จึงจัดเป็นสภาวะธรรมที่เกิดในองค์ฌานที่ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดให้เห็นถึงความเป็นไตรลักษณ์ได้ ซึ่งองค์ธรรมนี้จัดอยู่ในข้อธัมมุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดสังขารชั้น^{๖๐}

๑๓. วิริยะหมายถึงความเพียรพยายาม ความกล้าที่จะลงมือทำ ซึ่งเป็นแนวทางไปสู่ความสำเร็จ เป็นการข้ามพ้นอุปสรรคต่างๆ ได้ คนจะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียรเป็นหนึ่งในองค์ธรรมของอินทรีย์ความเพียรทางกาย และทางใจ ไม่ย่อท้อ ไม่ให้หย่อนยาน เพียรไปเสมอต้นเสมอปลาย ในการที่จะปฏิบัติกัมมัฏฐานเข้ารูปฌานหรืออรุฌานจะต้องมีความเพียร^{๖๑} การปรารถนาความเพียรทางใจ ขวนขวายพยายามอดสาหะทนทานเข้มแข็งความหมั่นมุ่งมั่นไม่ทอดลอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่นี้จัดเป็นวิริยอินทรีย์พละซึ่งจัดอยู่ในสัมมวายามะ^{๖๒} เป็นวิริยะสัมโพชฌงค์^{๖๓} ในหมวดสติปัฏฐานอริยสัจ

สรุปแล้วในการกำหนดเพื่อให้สำเร็จตามที่ต้องการเมื่อเข้ารูปฌานและอรุฌานแล้วจะต้องมีสติระครองใจไว้ การกำหนดระครองใจไว้นี้ชื่อว่าวิริยะ^{๖๔} เป็นความเพียรที่ระครองใจไว้ไม่ให้ย่อหย่อนและไม่ตั้งเกินไป^{๖๕} ซึ่งความเพียรที่เกิดขึ้นนี้ก็มีความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับองค์ฌานต่างๆ ที่ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ด้วยสติปัฏฐานในหมวดสังขารชั้น^{๖๖}

๑๔. สติหรืออุปัฏฐานะความระลึกได้ การนึกขึ้นได้ เป็นอาการของจิตที่นึกถึงสิ่งที่จะทำจะพูด เป็นอาการที่จิตไม่หลงลืม ไม่เผลอไผล เป็นสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สติที่ปรากฏชัด ตั้งไว้ดีแล้ว ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เมื่อนึกถึงย่อมรวบรวมทำไว้ในใจ พิจารณาถึงฐานะใดๆ ฐานะนั้นย่อมก้าวล่วงไป ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัตินั้นด้วยสติ^{๖๗} หรือเรียกว่าความไม่ประมาทเป็นธรรมที่ทำให้ต้นตัวอยู่เสมอ สติเป็นคุณธรรมที่ทำให้เกิดขึ้นเองไม่ได้ ต้องทำให้เกิดขึ้นด้วย

^{๕๕} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๓๕/๒๕๕.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๖๒} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖/๓๗.

^{๖๓} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๔๕/๓๔๕.

^{๖๔} คุรยละเอียดใน พุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๔/๓๑๕.

^{๖๕} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๖๕, หน้า ๔๗๖.

^{๖๖} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

^{๖๗} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

การฝึกฝนรวบรวมจิตใจหนึ่งด้วยวิธีการต่างๆ ทำสมาธิหรือสวดมนต์ภาวนา ความไม่ใส่ใจโดยไม่
แบบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้เกิดความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์^{๖๔}

ดังนั้นสติที่เกิดขึ้นก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป
ซึ่งสติจึงเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานต่างๆ ที่สามารถกำหนดรู้ได้ถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์
และอนัตตา สตินี้จึงจัดอยู่ในองค์มรรคของสัมมาสติ^{๖๕}

๑๕. อุเบกขาเป็นความวางเฉย อุเบกขาที่เกิดขึ้นในแต่ละองค์ฌาน เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นใน
องค์ฌานต่างๆ เป็นหนึ่งในองค์ธรรม ๑๖ ประการที่เกิดขึ้นจากการเข้ารูปฌานและอรุณฌานโดย
สภาวะนี้จะเกิดขึ้นเมื่ออยู่ในองค์ฌาน เมื่อออกจากองค์ฌานแล้วความเป็นอุเบกขาก็มีการ
เปลี่ยนแปลงไป

ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า แม้อุเบกขานี้ก็ถูกปรุงแต่ง
แล้ว ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นก็มีความไม่เที่ยงมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๖๖}
เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือเมื่อ
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ การเกิดขึ้น
แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์
แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๖๗}

อุเบกขานี้จึงเป็นสภาวะของผู้ปฏิบัติที่จะสามารถนำมากำหนดพิจารณาถึงความเกิดดับ
เป็นวิปัสสนา ซึ่งอุเบกขานี้สงเคราะห์เข้าในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดอุเบกขา
สัมโพชฌงค์^{๖๘}

๑๖. มนสิการเป็นการกำหนดในการใส่ใจ ในการปฏิบัติในองค์ฌานต่างๆ
ซึ่งสภาวะธรรมเหล่านี้ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ได้ด้วยปัญญาว่ามีการเปลี่ยนแปลง ความจำเป็นในการกำหนด
ประกอบด้วยวิตกก็ปรากฏขึ้น^{๖๙} ที่เรียกว่า อากาสนัญจายตนฌาน อากาสนัญจายตนฌาน
อากาสนัญจายตนฌานเป็นอย่างไร ผู้ปฏิบัติในธรรมวินัยนี้บรรลुอากาสนัญจายตนฌานอยู่โดย
กำหนดว่า อากาสนาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิมัตตัญญา ไม่กำหนดนันทตตัญญาโดย

^{๖๔} คุรยละเอียดใน อภ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๘.

^{๖๕} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๖๖} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒.

^{๖๗} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓.

^{๖๘} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓.

^{๖๙} คุรยละเอียดใน ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๓๓/๓๕๑.

ประการทั้งปวงอยู่ นี้เรียกว่า อากาสนัญญาตนฌาน เมื่อบรรลุอากาสนัญญาตนฌานอยู่โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิสมสัญญา ไม่กำหนด นานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวงอยู่ เมื่ออยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิการประกอบด้วยรูปฌานก็ปรากฏขึ้น^{๓๔}

สถานะที่กำหนดหรือมนสิการนี้จะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อนึกถึงความเกิดขึ้นของธรรมเหล่านั้น ความเกิดย่อมปรากฏ เมื่อนึกถึงความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ย่อมปรากฏ เมื่อนึกถึงความดับ ความดับย่อมปรากฏ^{๓๕} ซึ่งสถานะความเกิดขึ้นที่ปรากฏนี้ก็ไม่มีความเที่ยงแท้ถาวร ย่อมมีการดับไป และสถานะการตั้งอยู่ก็มีการดับไป สถานะความดับก็มีการสิ้นซึ่งกำหนดสภาวะธรรมเหล่านี้เป็นวิปัสสนาญาณได้

ในการกำหนดสภาวะธรรมตามอนุพัทธมวิปัสสนาของผู้ปฏิบัติ ที่เป็นองค์ธรรมต่างๆ ซึ่งเกิดนับเนื่องอยู่ในปฐมฌานจิตตูปบาท^{๓๖} อันเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นหรือความนึกคิดที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ นั้นเป็นการปรุงแต่งของจิตหรือสังขารขั้นที่เกิดขึ้น^{๓๗} เป็นสภาวะธรรมที่เกิดในเบื้องต้นของปฐมฌาน เมื่อออกจากปฐมฌานแล้วจึงได้กำหนดสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นมานั้นพิจารณาเป็นต่างๆ ไป จะได้เห็นการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ในท่ามกลางและเห็นสภาวะการดับไปในที่สุด^{๓๘}

สรุปแล้วสภาวะธรรมที่พระสารีบุตร ได้กำหนดรู้ว่าก่อนที่จะท่านจะเข้าสภาวะฌานนั้นไม่มีสภาวะเหล่านี้มาปรากฏให้เห็น สภาวะต่างๆ มาปรากฏให้เห็นก็ตอนที่ท่านเข้าฌานนี้เอง ครั้นเมื่อสภาวะธรรมต่างๆ ที่มาปรากฏแล้วก็กลับดับหายไป ในการพิจารณาองค์ฌานต่างๆ ที่เกิดขึ้นไปตามลำดับทั้งรูปฌานและอรูปรฌาน พระสารีบุตรกำหนดสภาวะธรรมที่เกิดจากสมาธิหรือองค์ฌานนี้ โดยสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นนี้ก็คืออารมณ์ของวิปัสสนาหรือรูปนามนั่นเอง วิธีนี้เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาวิธีหนึ่ง ซึ่งการปฏิบัติวิปัสสนาได้มีรูปแบบการปฏิบัติหลายประการด้วยกัน

๓.๓ ประเภทของวิปัสสนา

การปฏิบัติวิปัสสนามีรูปแบบที่การปฏิบัติที่หลากหลาย วิธีและแนวทางในการปฏิบัติ นั้นจะต้องเข้าใจและมีหลักธรรมในการปฏิบัติ การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาจะต้องไปด้วยกัน

^{๓๔} คุรยละเอียดใน ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๓๖/๓๕๓.

^{๓๕} คุรยละเอียดใน บ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๗/๒๕๕.

^{๓๖} พระอุครคณาธิการ, พจนานุกรม บาลี-ไทย, หน้า ๒๐๕.

^{๓๗} คุรยละเอียดใน บ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐.

^{๓๘} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

โดยสมณะคือการเพ่งเพื่อให้จิตสงบ ส่วนวิปัสสนาเป็นการเพ่งเพื่อให้รู้อารมณ์ตามความเป็นจริง^{๗๕} ผู้ปฏิบัติอาจจะเจริญสมณะกัมมัฏฐานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาทีหลัง โดยอาศัยอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิก็ได้^{๗๖} หรือเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานก่อนแล้วจึงเจริญสมณะทีหลัง^{๗๗} เพราะกัมมัฏฐานทั้งสองอย่างจะเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน และเป็นเหตุเป็นปัจจัยสนับสนุนแก่กันและกัน เพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายสูงสุด ซึ่งในเรื่องนี้ในคราวหนึ่งที่โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี พระอานนท์ได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดก็ตามที่จะปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้ต้องปฏิบัติตามวิธีใดวิธีหนึ่งในบรรดา ๔ วิธีนี้^{๗๘}

๑. สมณะและวิปัสสนา ๔ ประเภท

ก) สมถปุพพังคมวิปัสสนากาวนา เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้าก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า ปัญญาในมรรคย่อมเกิด เมื่อปฏิบัติและเจริญให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยกิเลสย่อมหมดสิ้นไป^{๗๙}

ข) วิปัสสนापुพพังคมสมถกาวนา เป็นการเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด ปฏิบัติและเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมหมดสิ้นไป^{๘๐}

ค) สมถวิปัสสนายุกนัทธกาวนา คือการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เมื่อปฏิบัติและเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมหมดสิ้นไป^{๘๑}

ง) ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส คือการที่มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ ปฏิบัติเจริญและทำ

^{๗๕} อุบาสิกาเนบ มหานิรานนท์, **แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๔๘.

^{๗๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิบัติปา**, หน้า ๔๘.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๗๘} ุรายละเอียดใน บุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๗๙} ุรายละเอียดใน บุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๘๐} ุรายละเอียดใน บุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๘๑} ุรายละเอียดใน บุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓ – ๔๑๔.

ให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อปฏิบัติและเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๕๖}

การปฏิบัติวิปัสสนาจึงสามารถสรุปได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ สมถยานิกและวิปัสสนายานิก^{๕๗} สมถยานิกซึ่งเป็นการเจริญสมาธิมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลังตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง นิโรธสมาบัติ^{๕๘} ส่วนวิปัสสนายานิกคือ ผู้เจริญวิปัสสนาในด้านปัญญาก่อนแล้วจึงเจริญสมาธิในภายหลัง ซึ่งหลักการเจริญวิปัสสนาในอนุปทสูตรเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยใช้ฌานเป็นบาทฐาน จึงจัดได้ว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาในแนวสมถยานิก

๓. หลักการปฏิบัติวิปัสสนา ๔ ประเภท

การปฏิบัติสมถะและวิปัสสนานั้นเป็นกรรมคู่กัน^{๕๙} ที่ใช้ในการฝึกจิตเพื่อให้เกิดบรรลุธรรมโดยวิธีปฏิบัติผู้ปฏิบัติจะปฏิบัติแบบสมถะนำหน้า หรือจะปฏิบัติแบบวิปัสสนานำหรือจะปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อปฏิบัติจนถึงขั้นจะละกิเลสได้ทั้งสมถะและวิปัสสนาก็จะมารวมกันเป็นพลังส่งเสริมในการละกิเลสเป็นปัจจัยที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ก) การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า ซึ่งหลักการปฏิบัติโดยทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ด้วยอำนาจการเพ่งกสิณ ๑๐ กิณี อนุสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐^{๖๐} หรือวิธีปฏิบัติต่างๆ ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ในวิธีการปฏิบัติ ๔๐ อย่าง จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ตั้งมั่นเป็นสมาธิจิตเกิดความปล่อยวาง หมดความโลภ ไม่พัวพันในกาม มีแต่จิตที่คิดเมตตา ทำใจนี้ถึงแสงสว่างเพื่อจะได้ไม่เกิดความง่วง ละความฟุ้งซ่าน หมดความลึกลับเสงสัย

กำหนดหัวข้อธรรม เมื่อจิตเกิดสมาธิเป็นอุچارสมาธิ เข้าอัปนาสมาธิ จนบรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน บรรลุภาสานัญญาตนสมาบัติ วิญญาณ์ญาตน

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน จุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐.

^{๕๙} พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนร โส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักกวีเวกอากาศรม”, วิทยานิพนธ์ปริญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

^{๖๐} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓.

สมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตน ครั้นแล้วจึงออกจากอรุณยาม ก็ดี รูปฌานก็ดี กลับมาพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธินั้น มีจิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์ เป็นต้น พิจารณาให้เห็นความเป็นจริงจน เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลาย ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๕๑} อย่างนี้เรียกว่า สมถะมาก่อน วิปัสสนาเกิดทีหลัง ถือเป็นสมถปุพพังควิ-ปัสสนา^{๕๒}

สรุปความว่า ตามวิธีการปฏิบัติอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติต้องทำสมถะจนเกิดสมาธิ ไม่ว่าจะ เป็นอุจจาระสมาธิหรืออัปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาธรรมที่เกิดขึ้นในสมถะหรือสมาธินั้น ไม่ว่าจะ เป็นอุจจาระสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม รวมทั้งธรรมอื่นๆ ทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับสมาธินั้น ให้เห็นเป็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนอริยมรรคเกิดขึ้น

ข) หลักการปฏิบัติโดยมีวิปัสสนานำหน้า หมายความว่า เบื้องแรก ในการปฏิบัติ วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนาม โดยสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๕๓} เมื่อจิตเห็นดังนั้นแล้ว จิตก็จะเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้นแล้วจิตจะ ยึดเอาภาวะความปล่อยวางนั้นเองมาเป็นอารมณ์^{๕๔} เมื่อจิตมีสภาวะอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ปราศจากจิตที่มีความซัดส่ายมีนิวรณ์ธรรม เป็นต้น จนเกิดอุจจารสมาธิอัปนาสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมถะมาทีหลัง

การปฏิบัติปุพพังคมสมถะ^{๕๕}วิธีนี้ผู้ปฏิบัติยังมิได้ทำสมถะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณา เห็นแจ้งอุปาทานขันธ ๕ ตามสามัญญลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๕๖} อันนับว่า เป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์หนึ่งขึ้น โดยมีความปล่อยวาง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์ อันนับว่าเป็นสมถะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ อริยมรรค^{๕๗} ก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน

^{๕๑} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๕๒} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๕๓} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๕๑๕.

^{๕๔} ศิริวรรณ จำเนียรบุญ, “ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวของพระอริการสนอง กตปุณฺโณ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๖.

^{๕๕} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๕๖} คุรยละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๕๗} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๐๔/๓๘๐.

สรุปได้ว่า การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าเป็นการพิจารณาเห็น โดยความไม่เที่ยง เห็นโดยความเป็นทุกข์และเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นใน วิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิจึงเกิดขึ้น วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง จึงกล่าวว่าเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า

ค) การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป คือ การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง^{๕๔} คือความเป็นอารมณ์ (๑) ด้วยความเป็นโคจร (๒) ด้วยความละ (๓) ด้วยความสละ (๔) ด้วยความออก (๕) ด้วยความหลีกเลี่ยง (๖) ด้วยความเป็นธรรมสงบ (๗) ด้วยความเป็นธรรมประณีต (๘) ด้วยความหลุดพ้น (๙) ด้วยความไม่มีอาสวะ (๑๐) ด้วยความเป็นเครื่องข้าม (๑๑) ด้วยความไม่มีนิमित (๑๒) ด้วยความไม่มีที่ตั้ง (๑๓) ด้วยความว่างเปล่า (๑๔) ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน (๑๕) ด้วยความเป็นคู่กัน (๑๖)^{๕๕}

อารมณ์คือเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิต^{๑๐๐} เมื่อผู้ปฏิบัติยังไม่ละอุทธัจจะหรือความ ฟุ้งซ่านจิตย่อมยึดเป็นอารมณ์ เมื่อละอุทธัจจะหรือความฟุ้งซ่านได้แล้ว จิตย่อมยึดสมาธิเป็น อารมณ์ เมื่อจิตหมดความฟุ้งซ่านมีสมาธิเป็นอารมณ์ นิโรธหรือความดับย่อมเกิดขึ้น ซึ่งความดับ คือดับจากนิเวศ ด้วยเหตุผลดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีอารมณ์อันเดียวกัน เห็นความเกิดดับจิต ที่ยึดเป็นอารมณ์ เมื่อจิตละความฟุ้งซ่าน ย่อมเกิดสมาธิ ซึ่งเป็นของคู่กันโดยความเป็นอารมณ์เห็น ความเกิดดับในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ด้วยความเป็นอารมณ์เดียวกัน เพราะเหตุดังนี้จึงกล่าวว่าเจริญ สมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์^{๑๐๑}

โคจรคือการเที่ยวไปของจิต เมื่อจิตละความฟุ้งซ่าน ความสงบของจิตย่อมโคจรมา ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน สมาธิย่อมโคจรเกิดขึ้น เมื่อเกิดความดับจากกิเลส นิโรธย่อม โคจรมา เมื่อพิจารณาด้วยวิปัสสนาญาณ วิชาได้โคจรเกิดขึ้น ด้วยความเห็นอย่างนี้ ในการ พิจารณาเห็นสภาวะธรรมขององค์ธรรมที่โคจรมา จึงเกิดวิปัสสนาญาณ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจ เป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นโคจร เพราะเหตุดังนี้จึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นโคจร^{๑๐๒}

^{๕๔} ศิริวรรณ จำเนียรบุญ, “ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกรรมฐานตามแนวของพระอริการสนอง กตปุณฺณโณ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช - วิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๖.

^{๕๕} คูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๑๐๐} คูรายละเอียดใน ส.ข.(ไทย) ๑๓/๔๓/๖๖.

^{๑๐๑} คูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๑๐๒} คูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

การเจริญวิปัสสนาด้วยการละ เมื่อผู้ปฏิบัติละนิรณันประกอบด้วยอุทฺทจจะหรือความฟุ้งซ่านได้แล้ว สมาธิย่อมเกิดขึ้น ความที่จิตมีอารมณ์เดียวละความฟุ้งซ่าน ย่อมนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อละกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชาและธาตุขันธ์ นิโรธหรือความดับได้เกิดขึ้น ในการพิจารณาเห็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นด้วยการละมีการเกิดดับ ย่อมเกิดวิปัสสนาญาณ ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความละ เพราะเหตุดังนี้^{๑๐๓} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความละ^{๑๐๓}

เมื่อผู้ปฏิบัติสละกิเลสคือนิรณันประกอบด้วยอุทฺทจจะหรือความฟุ้งซ่าน และความยึดมั่นในขันธ์ สมาธิย่อมเกิดขึ้น ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน นิโรธย่อมเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติสละกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และขันธ์ พิจารณาเห็นสภาวธรรมมีการสละมีการเกิดดับ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยความสละ เพราะเหตุดังนี้^{๑๐๔} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความสละ^{๑๐๔}

เมื่อปฏิบัติออกจากกิเลสอันประกอบด้วยความฟุ้งซ่านและธาตุขันธ์สมาธิ คือความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจรเมื่อออกจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และจากธาตุขันธ์เจริญวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็นสภาวธรรมมีการออกจากกิเลสว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการอย่างนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยความออก เพราะเหตุดังนี้^{๑๐๕} จึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความออก^{๑๐๕}

เมื่อผู้ปฏิบัติหลีกเลี่ยงไปจากกิเลสอันประกอบด้วยความฟุ้งซ่านและธาตุขันธ์ สมาธิคือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อหลีกเลี่ยงไปจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และธาตุขันธ์แล้ว เจริญวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็นสภาวธรรมหลีกเลี่ยงจากกิเลสว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นของคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความหลีกเลี่ยงไป ด้วยเหตุดังนี้^{๑๐๖} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันด้วยความหลีกเลี่ยงไป^{๑๐๖}

เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทฺทจจะจนจิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมละเอียดมีนิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชา แล้วพิจารณาเห็นเป็นธรรมละเอียด มีนิโรธเป็นโคจร เห็นสภาวธรรมละเอียดเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นธรรมละเอียด เพราะเหตุดังนี้^{๑๑๖} จึงกล่าวว่าการ เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความเป็นธรรมที่ละเอียด^{๑๑๗}

สมาธิเกิดขึ้นได้ต้องละอุทธัจจะ ในการที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านเกิดเป็นธรรมที่ ประณีต มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา โดยการพิจารณาเห็นสภาวธรรมที่ประณีตเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการฉะนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นของคู่ กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นธรรมประณีต เพราะเหตุดังนี้^{๑๑๘} จึงกล่าวว่าการ เจริญสมณะ และวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นธรรมประณีต^{๑๑๙}

เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะคือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมหลุดพ้นมี นิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชา เกิดวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็น เป็นความหลุดพ้น มีนิโรธเป็น โคจรด้วยประการดังนี้ ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะสํารอกราคะ ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะสํารอกอวิชชา ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วย ความหลุดพ้นเพราะเหตุดังนี้^{๑๒๐} จึงกล่าวว่าการ เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความหลุดพ้น^{๑๒๑}

เมื่อปฏิบัติจนละอุทธัจจะ เกิดสมาธิคือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรม ไม่มีอาสวะด้วยกามาสวะ มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชาวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรม ไม่มีอาสวะ ด้วยอวิชชาสวะ มีนิโรธเป็นโคจร พิจารณาความไม่มีอาสวะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นของคู่กัน ไม่ล่วงเกินกัน และกัน ด้วยความไม่มีอาสวะเพราะเหตุดังนี้^{๑๒๒} จึงกล่าวว่าการ เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นของคู่กัน ด้วยความไม่มีอาสวะ^{๑๒๓}

เมื่อผู้ปฏิบัติข้ามจากกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะและจากธาตุขันธ์ สมาธิคือความที่ จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านมีนิโรธเป็นโคจร เมื่อข้ามจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชาและขันธ์ วิปัสสนาเห็นสภาวการข้ามจากกิเลสเป็นอารมณ์เห็นด้วยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วย ความเป็นเครื่องข้าม เพราะเหตุดังนี้^{๑๒๔} จึงกล่าวว่าการ เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความเป็น เครื่องข้าม^{๑๒๕}

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๑๗} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๑๘} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๑๙} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๒๐} คุรยละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

เมื่อละอุทธัจจะได้แล้วก็จะเกิดสมาธิคือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมชาติไม่มีนิमितด้วยนิमितทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชาวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรมชาติไม่มีนิमितทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร พิจารณาสภาวธรรมที่ไม่มีนิमितเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการอย่างนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยความไม่มีนิमित เพราะเหตุคตินี้^{๑๑๒} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นของคู่กันด้วยความไม่มีนิमित^{๑๑๒}

เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะเกิดสมาธิคือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมชาติไม่มีที่ตั้งด้วยที่ตั้งทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชาวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรมชาติไม่มีที่ตั้งทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กันไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความไม่มีที่ตั้ง เพราะเหตุคตินี้^{๑๑๓} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความไม่มีที่ตั้ง^{๑๑๓}

การละอุทธัจจะเกิดสมาธิคือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมว่างเปล่าจากความยึดมั่นทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อละอวิชชาวิปัสสนาด้วยว่าพิจารณาเห็น เป็นธรรมว่างเปล่าจากความยึดมั่นทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความว่างเปล่า เพราะเหตุคตินี้^{๑๑๔} จึงกล่าวว่าเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความว่างเปล่า^{๑๑๔}

จึงกล่าวได้ว่าในการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยสภาวธรรมที่เกิดขึ้น โดยการนำสภาวธรรมที่เกิดขึ้นนั้นมาพิจารณาให้เห็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จนปัญญาเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปล่อยละวางความยึดมั่นอันเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์

ง) หลักการปฏิบัติธรรมมุตตัจจะจวิคคหิตมานัสซึ่งเป็นการปฏิบัติวิธีที่ ๔ นี้คือการที่ผู้ปฏิบัติหมั่นนึกใจโดยเห็นความเป็นสภาพไม่เที่ยงของสภาวธรรม โอกาสย่อมเกิดขึ้น โดยนึกถึงแสงสว่างว่า แสงสว่างเป็นธรรม เพราะนึกถึงแสงสว่างนั้น จึงเกิดความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติมีใจอันฟุ้งซ่านนั้นกันไว้ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงโดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา

ใจที่นึกถึงโอกาสอันเป็นธรรมอุทธัจจะจะกั้นไว้ จิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกมุคตินั้นตั้งมั่นอยู่ องค์มรรคย่อมเกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่นั้นซึ่งการเกิดขึ้นของมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์

^{๑๑๒} คุรายละเอียคใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๑๓} คุรายละเอียคใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๑๔} คุรายละเอียคใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๔.

ได้อุณหสัทย่อมสิ้นไปอย่างนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาโดยเห็นสภาพความไม่เที่ยงแล้ว ปัญญาที่จะเกิดขึ้น เกิดความดีใจ ความสุข ความน้อมใจเชื่อในพระนิพพานจะเกิดความเพียรจนจิตมีความตั้งมั่น มีความพอใจเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัตินึกถึงความพอใจว่าความพอใจเป็นธรรม เพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้น ในการปฏิบัติเมื่อผู้ปฏิบัติถูกใจฟุ้งซ่านนั้นกันไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงจึงเห็นความปรากฏ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา^{๑๑๕}

เมื่อใจนึกถึงความพอใจอันเป็นธรรมถูกอุทธัจจะกันไว้ จิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิดแก่ผู้ปฏิบัติ นั้น ผู้ปฏิบัติย่อมละสังโยชน์ได้ อุณหสัทย่อมสิ้นไปอย่างนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติ น้อมใจเห็น โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โอภาส ญาณ ปิติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคาหะ อุปัญญานะ อุเบกขานิกันติ ย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัตินึกถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรมเพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจอันอุทธัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์^{๑๑๖}

ในสภาวะที่ธรรมถูกอุทธัจจะกันไว้ ย่อมละสังโยชน์ได้ อุณหสัทย่อมสิ้นไป อย่างนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นในสภาวะของรูปโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เห็นสภาวะของรูปโดยความเป็นทุกข์ เห็นโดยความเป็นอนัตตาและน้อมใจไปใน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชรา และมรณะ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โอภาส ญาณ ปิติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคาหะ อุปัญญานะ อุเบกขานิกันติย่อมเกิดขึ้น^{๑๑๗}

เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ มีใจอันอุทธัจจะนั้นกันไว้ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งชรา และมรณะอันปรากฏโดยความเป็น อนัตตา โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า มีใจที่นึกถึงความพอใจอันเป็นธรรมถูกอุทธัจจะกันไว้ สมัยนั้นจิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิดแก่ผู้ปฏิบัติ นั้น เมื่อมรรคเกิดขึ้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อุณหสัทย่อมสิ้นไป^{๑๑๘}

ดังนั้นการปฏิบัติวิปัสสนา จึงมีวิธีการปฏิบัติอยู่หลายวิธีด้วยกันที่จะเหมาะสมกับบุคคลจะเลือกวิธีการปฏิบัติวิธีใดวิธีหนึ่งนั้นก็เป็นการปฏิบัติไปสู่ความพ้นทุกข์ได้เช่นกัน แต่กล่าว

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๒.

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

^{๑๑๗} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๑๑๘} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

โดยสรุปจากวิธีทั้ง ๔ นั้น ย่อให้สั้นเหลือเพียง ๒ คือ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และสมณะมีวิปัสสนานำหน้า การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวหลักกรรมตามที่ปรากฏในอนุปทสูตรโดยพระสารีบุตรได้กำหนดไปตามลำดับบท เป็นวิธีหนึ่งในการปฏิบัติวิปัสสนาโดยใช้สมณะเป็นบาทฐานหรือสมณะนำหน้า แต่ไม่ว่าจะใช้วิธีใดวิธีหนึ่งก็ตาม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาก็จำเป็นต้องมีอารมณ์ของวิปัสสนาหรือภูมิของวิปัสสนา ในการกำหนดพิจารณาให้เกิดปัญญาซึ่งภูมิของวิปัสสนาจะประกอบไปด้วยอารมณ์ต่างๆ แต่เมื่อสรุปแล้วก็เหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น

๓.๔ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา

การดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งในสภาวะของรูปนาม โดยความเป็นธรรมชาติที่มันเป็นอยู่โดยความเป็นไตรลักษณ์^{๑๑๕} จำเป็นจะต้องมีอารมณ์เป็นภูมิในการปฏิบัติหรือสิ่งอันเป็นที่ตั้งสำหรับทางเดินของการปฏิบัติวิปัสสนา และเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ แต่เมื่อย่อให้สั้นลงก็เหลือแค่รูปธรรมและนามธรรมเรียกสั้นๆ ว่ารูปนามซึ่งจะเป็นทางเดินในการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งอารมณ์ของวิปัสสนานั้นเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ มีอยู่ ๖ หมวด

๑. ชั้นที่ ๕

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกชั้นที่ ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยมีสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๒๐} ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ เพราะว่าชั้นที่ ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกถึงได้แม้แต่ประสบการณ์ในฉณก็อยู่ในชั้นที่ ๕^{๑๒๐} สภาวะนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา โดยชั้นที่ ๕ นั้นเป็นสิ่งที่กำหนดรู้ได้จะมีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ ประการดังนี้คือ

- ก) รูปชั้นที่ ๕ คือ กองแห่งรูปเป็นธรรมชาติที่มีการแตกดับมีการเสื่อมสลายไป
- ข) เวทนาชั้นที่ ๕ คือ กองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์
- ค) สัญญาชั้นที่ ๕ คือ กองสัญญา เป็นธรรมชาติที่มีจำหมายรู้

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๕๔.

^{๑๒๐} คุรยละเอียดใน ส.บ.(ไทย) ๑๗/๘๕/๑๕๒.

^{๑๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

ง) สังขารชั้น คือ กองสังขาร เป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตใจดี ให้ชั่ว หรือเป็นกลางๆ

จ) วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ เป็นธรรมชาติที่มีหน้าที่ในการรับรู้^{๑๒๒}

ปัญญาที่เป็นเครื่องพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงในชั้น ๕ ของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จะมีลักษณะให้เห็น ๓ ประการ คือ มีความไม่เที่ยงแน่นอนเพราะไม่อยู่ในสภาพเดิมตลอดไป ต้องเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป เป็นของทนได้ยากเพราะทนต่อความเปลี่ยนแปลง การบีบบังคับตามธรรมชาติไม่ได้ ต้องแตกทำลายไป เป็นของไม่ใช่ตัวตนเพราะว่าไม่อยู่ในอำนาจในคำสั่งของมนุษย์^{๑๒๓}

สรุปแล้วชั้น ๕ ที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนานี้เมื่อย่อแล้วก็จะเหลือแค่ ๒ อย่างคือกายกับใจหรือรูปกับนามเท่านั้น โดยรูปชั้นจัดเป็นรูป และเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นจัดเป็นนาม รูปนามกับชั้น ๕ จึงเป็นอย่างเดียวกัน^{๑๒๔} โดยสภาวะธรรมที่พระสารีบุตรกำหนดได้ในสภาวะฉานที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น

๒. อายตนะ ๑๒

อายตนะเป็นที่ประชุมของเหตุปัจจัย มาประชุมกันและเป็นที่อยู่อาศัยของนามรูป เป็นที่เกิดอาศัยของบุญและบาป บุญและบาปจะต้องอาศัยอายตนะนี้ทั้งสิ้น และยังเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกอีกด้วย ทำให้สัตว์พากันจมอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผลนิพพาน เกิดความมืดมน เกิดอวิชชาห่อหุ้ม จึงพากันทำความชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วก็จะได้รับผลของวิบากเกิดกิเลส วนอยู่ในห้วงภพสงสารนี้ตลอดไป ได้ซึ่งจำแนกเป็น ๑๒ คู่ดังต่อไปนี้คือ

คู่ที่ ๑ ตา จะมีความสัมพันธ์กับ รูป

คู่ที่ ๒ หู จะมีความสัมพันธ์กับ เสียง

คู่ที่ ๓ จมูก จะมีความสัมพันธ์กับ กลิ่น

คู่ที่ ๔ ลิ้น จะมีความสัมพันธ์กับ รส

คู่ที่ ๕ กาย จะมีความสัมพันธ์กับ โผฏฐัพพะ

^{๑๒๒} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒-๒๗/๑-๑๔.

^{๑๒๓} คุรยละเอียดใน อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๐.

^{๑๒๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร ป.ธ.๘), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑, เล่ม ๑, ว่าด้วยเรื่องวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๖.

คู่ที่ ๖ ใจ จะมีความสัมพันธ์กับ ธรรมารมณ^{๑๒๕}

อายตนะจึงเป็นแดนติดต่อกันเป็นสถานที่ที่ของสองสิ่งมาพบเจอกันแล้ว ก็จะเกิดผลอีกอย่างหนึ่งตามมาเช่นว่า ตามาสัมผัสกับรูปบนแดนติดต่อกันก็จะเกิดความรู้สึกขึ้นว่า รูปอะไร สีอะไรเป็นอย่างไร เมื่อจิตของผู้เห็นยังมีนันทิระกะ คือ ชื่นชมยินดี พอใจในการที่จะเห็นจะรู้ อายตนะเป็นแดนติดต่อกันให้เห็นให้รู้สึก ว่า รู้สึกยินดี รู้สึกยินดี รู้สึกยินดี รู้ว่าเป็นของดีก็รักใคร่ รู้ว่าเป็นของไม่ดีก็เกลียดโกรธ หรือว่ารู้แล้วเกิดความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ยินดีและไม่ยินร้าย ถึงเป็นอย่างนั้นในส่วนลึกของจิตผู้กระทำการก็ยังมีกิเลสเจือปนฝังรากอยู่ ลักษณะอย่างนี้เป็นตัวอย่างที่ตา หรือ หู มาพบรูปหรือเสียงที่อายตนะคือแดนติดต่อกันแล้วก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่งขึ้นมา

สรุปแล้วจึงเห็นได้ว่าอายตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดการเชื่อมต่อทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ทำให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริงมี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ซึ่งอายตนะนั้นสิ่งที่จัดเป็นรูปมี ๑๑ อย่างและสิ่งที่เป็นนามมี ๑ อย่างคือธรรมารมณ โดยในอนุตตสูตรได้กล่าวไว้ว่าพระสารีบุตรได้เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เพราะได้เห็นความเป็นจริงของรูปนาม

๓. ธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘ หมายถึงสิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ^{๑๒๖} ไม่มีผู้สร้างขึ้น ไม่มีผู้บันดาลขึ้นและมีรูปลักษณะ หน้าทีอาการเป็นแบบเฉพาะตัวสามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ ดังต่อไปนี้

ก) จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญาณธาตุ
ข) โสตธาตุ	สีตธาตุ	โสตวิญญาณธาตุ
ค) ฆานธาตุ	คันธธาตุ	ฆานวิญญาณธาตุ
ง) ชิวหาธาตุ	รสธาตุ	ชิวหาวิญญาณธาตุ
จ) กายธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	กายวิญญาณธาตุ
ฉ) มโนธาตุ	สัมผัสธาตุ	มโนวิญญาณธาตุ ^{๑๒๗}

^{๑๒๕} คุุราลละเอียดยใน อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๗.

^{๑๒๖} คุุราลละเอียดยใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๑๒๗} คุุราลละเอียดยใน อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

ธาตุต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นเองธรรมชาติ ธาตุเหล่านี้เป็นของเฉพาะตัวมีหน้าที่มีคุณสมบัติ มีอาการเฉพาะตัวไม่เหมือนใคร ดังนั้นการกำหนดธาตุเหล่านี้จำเป็นต้องกำหนดตามจริง โดยเป็นแต่ละอย่างๆ แยกออกมาให้เห็นชัดถึงความไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตาเป็นแต่ละอย่างๆ ไม่ใช่สิ่งที่เป็นตัวเป็นของแยก ของแตก ของกระจัดกระจายทั้งสิ้น ธาตุ เป็นสภาพที่ทรงไว้ซึ่งสภาพอันเป็นของตนแต่ละชนิดไม่เกี่ยวข้องกัน

ธาตุนั้นจัดว่าเป็นรูปจำพวกหนึ่ง^{๒๘} เป็นนามจำพวกหนึ่งพร้อมกับเป็นทั้งรูปและนาม จำพวกหนึ่ง เป็นสภาพที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของคนมีอยู่ แต่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิตแล้วเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนบุคคลผู้รู้เห็นเหตุดังกล่าวนี้ นี้จึงเรียกว่าผู้ฉลาดในธาตุ^{๒๙}

จึงรวมความได้ว่าธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจหรือความสามารถแห่ง ทวาร ๖ และอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบกับ อายตนะภายนอก คืออารมณ์ ๖ ซึ่งจัดเป็นรูป แล้วจึงทำให้เกิดวิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฉานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ^{๓๐} ซึ่งจัดได้ว่าเป็นนามนอกจากนั้นจึงจะจัดว่าเป็นรูป ฉะนั้นพระสารีบุตรที่เชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เพราะเข้าใจในความเป็นจริงของสิ่งที่เป็นธาตุ

๔. อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ หมายถึง ผู้ที่เป็นใหญ่ หรือสิ่งที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนหรือมีหน้าที่นั้นๆ^{๓๑} อินทรีย์นี้สามารถทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ใกล้เคียงกับตนเป็นไปตามอำนาจของตนเอง ในกิจการภาระหน้าที่นั้นๆ ในขณะที่อินทรีย์กำลังเป็นไปอยู่อย่างนั้นซึ่งประกอบไปด้วย

- ก) จักขุนทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางตาจัดเป็นรูป
- ข) โสตินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางหูจัดเป็นรูป
- ค) ฉานินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดทางจมูกจัดเป็นรูป
- ง) ชิวหินทรีย์ ได้แก่ ประสาทสัมผัสที่เกิดจากทางลิ้นจัดเป็นรูป

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๕.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๓๐} อณิวัชร เพชรนรรค์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

^{๓๑} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์, หน้า ๑๓๗๔.

- จ) กายินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางกาย จัดเป็นรูป
- ฉ) มนินทรีย์ ได้แก่ ใจที่มีความนึกคิดจัดเป็นนาม
- ช) อิตถินทรีย์ ได้แก่ ภาวะความเป็นหญิง จัดเป็นรูป
- ฌ) ปุริสินทรีย์ ได้แก่ ภาวะความเป็นชาย จัดเป็นรูป
- ญ) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้รูปนามดำรงอยู่ได้จัดเป็นรูป
- ฎ) ทุกขินทรีย์ ได้แก่ ทุกขเวทนาจัดเป็นนามเจตสิก
- ฏ) สุขินทรีย์ ได้แก่ สุขเวทนาเป็นจันนามเจตสิก
- ฐ) โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โทมนัสเวทนาจัดเป็นนาม
- ฑ) โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โสมนัสเวทนาจัดเป็นนาม
- ฒ) อุเบกขินทรีย์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนาจัดเป็นนามเจตสิก
- ณ) สัทธินทรีย์ ได้แก่ ศรัทธาจัดเป็นนามเจตสิก
- ด) วิริยินทรีย์ ได้แก่ ความเพียรจัดเป็นนามเจตสิก
- ต) สตินทรีย์ ได้แก่ ความระลึกจัดเป็นนามเจตสิก
- ท) สมาธินทรีย์ ได้แก่ ความที่จิตตั้งมั่นจัดเป็นนามเจตสิก
- ธ) ปัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในการเลือกเฟ้นธรรมที่เป็นสัมมาทิฏฐิ จัดเป็นนามเจตสิก
- น) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาใน โสดาปัตติมรรคจัดเป็นนาม
- บ) อัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาใน โสดาปัตติผลจนถึงอรหัตมรรคจัดเป็นนาม
- ป) อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในอรหัตผล จัดเป็นนาม^{๑๓๒}

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าอินทรีย์ต่างๆ เหล่านี้จะมีความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ โดยสามารถที่จะทำให้สิ่งที่เกี่ยวข้องกับตน เป็นไปตามอำนาจของตนได้ ในขณะที่อินทรีย์เหล่านี้ ดำเนินไปในขณะ ๆ เหมือนกับพระราชผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีอำนาจเด็ดขาดในแผ่นดิน สามารถสั่งการให้ประชาชนที่อยู่ในแผ่นดินไปทำอะไร หรือดำเนินกิจการใดตามประสงค์ได้ในหมวดอินทรีย์นี้เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วสามารถจัดเป็นรูปได้ ๘ และนามได้ ๑๕^{๑๓๓}

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑๕/๑๕๗.

^{๑๓๓} พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

๕. อริยสัจ ๔

อารมณ์ของวิปัสสนาเป็นแนวทางของอริยสัจที่เป็นความจริงอย่างยอดเยี่ยม คือ อริยสัจ ๔^{๑๓๔} ซึ่งได้แก่ ทุกข์ อันผู้ปฏิบัติต้องกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์ต้องกำหนดรู้ สมุทัยต้องละ นิโรธต้องทำให้เห็นแจ้ง และมรรคต้องดำเนินไปตามข้อปฏิบัตินั้นๆ ตามความหมายเป็นลำดับๆ ไปคือ

ก) ทุกข์อริยสัจ ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นทุกข์สัจจะ แสดงความเป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้^{๑๓๕}

ข) สมุทัยอริยสัจ ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความจริงของพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๑๓๖}

ค) นิโรธอริยสัจ ได้แก่การดับทุกข์โดยเป็นสภาวะนิพพาน^{๑๓๗}หรือสภาวะที่เป็นธรรมชาติของการดับทุกข์^{๑๓๘}

ง) มรรคอริยสัจ ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘^{๑๓๙} ซึ่งเป็นหนทางในการดับทุกข์^{๑๔๐}

สรุปแล้วอริยสัจ ๔ จึงเป็นความจริงของธรรมชาติที่ปรากฏอยู่ที่กายกับใจนี้ การตามรู้ อริยสัจที่กายกับใจจึงมีความสำคัญ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตามรู้กายและใจ โดยตามรู้ กอรูปภายในและกอรูปภายนอกในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๔๑}จึงพอสรุปได้ว่าในหมวดอริยสัจนี้เป็น ทั้งรูปและนาม ทุกข์อริยสัจกับนิโรธสัจจัดเป็นผลและสมุทัยสัจและมรรคสัจจัดเป็นเหตุ^{๑๔๒}

^{๑๓๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^{๑๓๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๕.

^{๑๓๗} อณิวัชร เพชรนรรรัตน์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓.

^{๑๓๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๑๓๙} อณิวัชร เพชรนรรรัตน์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓.

^{๑๔๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๔๑} โสภณมหาเถระ (มหาสีสะชาดอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๑, พระคันธสารากิจส์แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๕๔.

^{๑๔๒} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

๖. ปฏิจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจสมุปบาทเป็นวงจรสภาพที่อาศัยเหตุปัจจัยแล้วจึงเกิดขึ้น เพราะว่าสิ่งทั้งหลายต้องอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้^{๑๔๓} ภาวะของสิ่งที่ไม่เป็นอิสระต้องอาศัยซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ ดังนั้นการที่ตัวทุกข์ในวัฏฏะเกิดขึ้นจึงต้องใช้วิปัสสนาเป็นเครื่องกำจัดความทุกข์เสีย และเมื่อจะละจากความทุกข์ได้จึงต้องกำหนดเหตุปัจจัยต่อไปนี้

- ก) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- ข) เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- ค) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- ง) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- จ) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- ฉ) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- ช) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- ซ) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
- ฌ) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
- ญ) เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
- ฎ) เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาส จึงมี^{๑๔๔}

จึงจะเห็นได้ว่าปฏิจสมุปบาทนี้เป็นทั้งรูปและนาม^{๑๔๕} เป็นภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นระบบการกำเนิดของชีวิตอันเป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ชีวิตทุกชีวิตมีส่วนเป็นเหตุเป็นผลอาศัยเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ก็เป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสืบต่อกันเป็นลูกโซ่ไม่รู้จักจบสิ้น^{๑๔๖} พระสารีบุตรจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิต เพราะเป็นผู้มีปัญญา มากเข้าใจในสภาวะของปฏิจสมุปบาท^{๑๔๗} ซึ่งเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก เป็นของละเอียดลึกซึ้งเป็น

^{๑๔๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

^{๑๔๔} ดูรายละเอียดใน อภ. วิ.(ไทย) ๓๕/๒๗๔/๑๘๕.

^{๑๔๕} พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวานา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗.

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดใน อภ. วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๕.

^{๑๔๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๑๕๑.

วิสัยของผู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งตัณหา คลายกำหนด ดับกิเลส เพื่อความพ้นทุกข์

สรุปแล้วธรรมที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๖ หมวดนี้ จึงเป็นที่ตั้งหรือเป็นทางเดินของการปฏิบัติวิปัสสนา แต่เมื่อย่อลงแล้วก็จะเหลือแค่ รูปกับนาม นั่นเอง ฉะนั้น การกำหนดรูปนามจึงเท่ากับการปฏิบัติวิปัสสนาครบภูมิทั้ง ๖ ภูมิ^{๔๘} โดยการปฏิบัติวิปัสสนาก็คือการกำหนดรู้ในฐานทั้ง ๔ หรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง

๓.๕ หลักสติปัฏฐาน ๔

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติที่พระองค์ทรงสรรเสริญว่าเป็นทางพ้นทุกข์^{๔๙} สติปัฏฐานเป็นที่ตั้ง ของสติในการกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง ไม่ถูกต้องครอบงำด้วยความยินดียินร้ายที่ทำให้ความเห็นผิดไปตามอำนาจของกิเลสซึ่งในพระไตรปิฎกที่หมินกาย กล่าวถึงสติปัฏฐาน ๔ โดยมีใจความสำคัญว่า ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความระงับความเศร้าโศก และความคร่ำครวญ เพื่อความดับทุกข์ และโทมนัสและเพื่อบรรลุธรรม ทำให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔^{๕๐}

๑. ความหมายของสติปัฏฐาน

ก) ความหมายสติปัฏฐานตามหลักสัททนต์

สติปัฏฐาน ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก สติ + ปฏิจาน

คำว่า “สติ” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์อภิธานวรรณนา สติ (สร หีสาย+ติ) สติ ความระลึก รู้ ความระลึกได้ ปมทํ สรติ หีสติติ สติ ความรู้สึกรู้ตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่าสติ (ลบ รุ ที่สุดธาตุ) สรติ จินฺเตติ สติ อากาโรที่ระลึกได้ ชื่อว่าสติ (สร จินตาย+ติ ลบ รุ ที่สุดธาตุ)

^{๔๘} อณิวัชร เพชรนรัตน์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๔.

^{๔๙} คูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๓/๓๐๑.

^{๕๐} คูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๓/๓๐๑.

เทวเม ภิกขเว ฐมา กตเม เทว สติ จ สมุปชฌณญจ ภิกขุทั้งหลายธรรม ๒ อย่างเหล่านี้มี
อะไรบ้าง คือสติและสัมปชัญญะ^{๕๑}

คำว่า ปฏฺฐาน ปฏฺฐาน (ป+ฐา) คตินิวตฺตฺย+ยฺ การไป การออกไป การออกเดิน ความ
เป็นไป ปตฺทฺฐิยเต ปฏฺฐานํ ความเป็นไป ชื่อว่าปฏฺฐานะ (ช้อน ฎฺ อาเทศ ยฺ เป็น อน ลบ อ)^{๕๒}

ข) ความหมายสติปฏฺฐานตามหลักอรรถนัย

เอกายนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นทางที่บุคคล พึ่งไปผู้เดียว^{๕๓} อายนะ หมายถึง
ว่าเป็นเครื่องไป ซึ่งอธิบายว่าไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน^{๕๔} สกฺิยโน หมายถึงว่าไปคราว
เดียว^{๕๕} ซึ่งหมายถึงการไปครั้งเดียว คือการดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้น

อรรถกถาได้กล่าวถึงสติปฏฺฐานไว้ว่า สติปฏฺฐาน ภายเป็นที่ปรากฏของสติ สติเป็นที่
ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย คำนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้ง
ของสติ ที่ตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่า สติปฏฺฐาน อิกนัยหนึ่ง ความตั้งเป็นประธาน จึงชื่อว่า
ปฏฺฐาน^{๕๖}

ความตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปฏฺฐาน สติปฏฺฐานา หมายถึง สติปฏฺฐานทั้งหลาย

โยหิ โภจิ ภิกขเว หมายถึงภิกขุทั้งหลาย ผู้ใด ผู้หนึ่ง เอว ภาเวยฺย พิงฺเจริญฺ ปาฏิกงฺขํ
พิงฺหวัง อดฺดา พระอรหันต์ สติ วา อฺปาติเสเส เมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ อนาคามีตา จักเป็นพระ
อนาคามี ติฏฺฐนฺตุ ภิกขเว ภิกขุทั้งหลาย ๗ ปีจงยกไว้^{๕๗}

รวมความแล้วสติปฏฺฐานจึงหมายถึงว่าเป็นทางสายเอก เพื่อความหมดจดของสัตว์
ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อความดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อ
ทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือสติปฏฺฐาน

^{๕๑} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๗.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๑๔, หน้า ๒๖๑.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๖.

๔. ประเภทของสติปัญญา

การปฏิบัติสติปัญญาเป็นวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยกำหนดสติไว้ที่ฐาน ๔ แห่งเป็นอารมณ์ มีสติจดจ่ออยู่กับอารมณ์นั้นๆ มิให้พลั้งเผลอ ระลึกรู้อยู่เสมอในขณะ ยืน เดิน นั่ง นอน พุด คิด แบ่งเป็นอารมณ์ได้ ๔ อย่างคือ

ก) กายานุปัสสนา การตั้งสติพิจารณาภายในกาย การตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา แบ่งเป็น ๖ ประการ คือ

๑) อานาปานสติ โดยการตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก^{๕๘}

๒) อิริยาบถ กำหนดให้รู้เท่าทันอิริยาบถ มีสติรู้ชัดว่าเรายืน เดิน นั่ง นอน^{๕๙}

๓) สัมผัสัญญะความรู้ตัวในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง มีความรู้สึกตัวอิริยาบถต่างๆ^{๖๐}

๔) ปฏิภูมมนสิการ พิจารณาส่วนประกอบของร่างกาย ว่าเป็นของไม่สะอาด มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งปฏิภูมชนิดต่าง ๆ^{๖๑}

๕) ธาตุมนสิการ พิจารณาร่างกายของตนให้เห็นว่าเป็นสักแต่ว่าธาตุแต่ละอย่าง ๆ^{๖๒}

๖) นวสีวติกา พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มตายใหม่ ๆ จนถึงกระดูกป่นเป็นผุยผง ให้เห็นว่าเป็นคติธรรม ร่างกายของผู้อื่น (ซากศพที่กำลังพิจารณา) เป็นเช่นใด ร่างกายของเราก็จักเป็นเช่นนั้น^{๖๓}

ข) เวทนานุปัสสนา คือการตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา การรู้สีกอารมณ์ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่ามีแต่เวทนาเท่านั้น^{๖๔} ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข สุขประกอบด้วยอามิส สุขไม่ประกอบด้วยอามิส ทุกข์ประกอบด้วยอามิส ทุกข์ไม่ประกอบด้วย

^{๕๘} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓.

^{๕๙} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

^{๖๒} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๖๓} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘.

^{๖๔} พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชินโรโส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕.

อามิส ไม่ทุกข์ไม่สุขประกอบด้วยอามิส ไม่ทุกข์ไม่สุขไม่ประกอบด้วยอามิส รวมเป็น ๕ อย่าง^{๑๖๕}

ค) จิตตานุปัสสนา โดยมีสติตั้งมั่นพิจารณาเห็นจิตในจิต และ พิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่ง จิต คือ วิญญาณขันธ์ ทั้งหมด ๑๖ ประเภท ได้แก่^{๑๖๖}

จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ

จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ

จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ

จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ

จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ

จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ

จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่

จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน

จิตเป็นมหัคคตะ^{๑๖๗} ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ (จิตในฉาน)

จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ (จิตไม่ถึงฉาน)

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ

จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ

จิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น

จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น^{๑๖๘}

^{๑๖๕} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๑๖๖} อณิวัชร เพชรนรรัตน์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๘.

^{๑๖๗} จิตเป็นมหัคคตะ หมายถึง จิตในรูปฉานและจิตในอรุฉาน, อ้างในพระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๖.

^{๑๖๘} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

ง) ฌมมานุปัสสนา เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้ถึงความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา มีสติรู้ชัดอยู่กับกายและใจ ในการกำหนดรู้พิจารณาธรรมที่เกิดขึ้นซึ่งประกอบไปด้วย ๕ หมวดคือ

๑) หมวดนิรวณฺ์ คือเครื่องสกัดกั้นสภาวะของจิตไม่ให้มรรคผลเกิดขึ้น บุคคลที่ถูกนิรวณฺ์ครอบงำย่อมไม่สามารถบรรลุสมาธิและปัญญาได้ ซึ่งนิรวณฺ์มี ๕ ประการคือ

(ก) กามฉันทะความยินดีพอใจในกาม^{๑๖๕}

(ข) ความพยายามหงุดหงิด ความไม่พอใจ การคิดประทุษร้าย การปองร้าย^{๑๖๖}

(ค) ความหุดหู่ที่ถ้อย การว่างเหงาซึมเซา^{๑๖๗}

(ง) ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ ความรำคาญใจ^{๑๖๘}

(จ) ความล่งเลงสัยในสภาวะธรรมต่างๆ^{๑๖๙}

๒) หมวดขันธบรรพเป็นพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายคืออุปาทานขันธ ๕ ที่เป็นการรวมตัวกันของรูปนาม ที่มีอุปาทานยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา ซึ่งอุปาทานขันธจึงเป็นปัจจัยแก่ความยึดมั่นอันประกอบไปด้วย

(ก) รูปที่มีการพิจารณาที่มีสภาวะที่มีการแตกสลาย มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ซึ่งประกอบไปด้วยมหาภูตรูป และอุปาทนรูป

(ข) เวทนาเป็นสภาวะที่รู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือวางเฉย ทำหน้าที่ตอบสนองว่าสิ่งที่จิตรับรู้ในสภาวะที่เกิดขึ้น

(ค) สัญญาเป็นสภาวะความจำได้หมายรู้ในสิ่งต่างๆ โดยทำหน้าที่จำหมายรู้ว่าเป็นสิ่งนั้น เป็นสิ่งนี้แบ่งเป็นประเภทต่างๆ ได้ดังนี้คือ รูปสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในรูป สัททสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในเสียง คันธสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในกลิ่น รสสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในรส โผฏฐัพพสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในสัมผัสทางกาย ฌมมสัญญาเป็นความจำได้หมายรู้ในธรรมารมณฺ์หรือสิ่งที่สัมผัสทางใจ

(ง) สังขารเป็นเป็นสภาวะความปรุงแต่งทางจิต หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เจตสิกมี ๕๐ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (รวมเรียกว่า สัพพจิตตสาธาณเจตสิก ๗) วิตก วิจารณฺ์ อธิโมกษ์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ (รวมเรียกว่า ปกิณณกเจตสิก ๖)

^{๑๖๕} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

^{๑๖๖} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

^{๑๖๗} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๖๘} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๗.

^{๑๖๙} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๑๑๗.

โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ อุทธัจจะ โลกะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ ถีนะ มีทระ วิจิกจณา (รวมเรียกว่า อกุศลเจตสิก ๑๔) สัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลกะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูหตา จิตตมูหตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ กรุณา มุทิตา ปญฺญา (รวมเรียกว่า โสภณเจตสิก ๒๕)^{๑๗๔}

(จ) วิญญาณ เป็นสภาวะความรู้ทางอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเรื่องราว^{๑๗๕}

ในการปฏิบัติผู้กำหนดรู้ขั้น ๕ ภายในตน ในขณะที่อาจอนุมานรู้ขั้น ๕ ของผู้อื่นได้อีกด้วย โดยการพิจารณาว่าขั้น ๕ ของตนมีสภาวะเป็นอย่างไร ขั้น ๕ ของผู้อื่นก็มีสภาวะเป็นเช่นนั้น ย่อมยังเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของขั้น ๕ อย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ยินดียึดมั่นในสิ่งใด ๆ สิ่งหนึ่งว่าโลกเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้

๓) หมวคว่าด้วยอายตนะหมายถึง ให้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ อายตนะซึ่งแบ่งออกได้เป็น อายตนะภายใน คือ จักขุ (ตา) โสตะ (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) มโน (ใจ) และอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยให้กำหนดพิจารณา ดังนี้

(ก) ธาตุรับ คือ อายตนะภายในมี ๕ อย่างคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่จัดเป็นรูปธรรม

(ข) ธาตุกระทบ คือ อายตนะภายนอกมี ๕ อย่างคือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่สัมผัสที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม

(ค) ธาตุรู้ คือ อายตนะที่เป็นนามธรรม คือจิตที่รู้อารมณ์ที่จัดว่าเป็นนามธรรม^{๑๗๖}

ในการปฏิบัติเมื่อเจริญสติระลึกรู้อยู่อย่างนี้ กระบวนสภาวะธรรมย่อมปรากฏทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ว่าเป็นสภาวะธรรม ไม่ใช่เราของเรา ไม่เป็นบุรุษและสตรี เมื่อแยกแยะอายตนะที่ละส่วนออกไป บุคคลก็จะเป็นเพียงสังขารที่เป็นกระบวนการเชื่อมโยงกัน

^{๑๗๔} พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชินโรโส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๒๖.

^{๑๗๕} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๗๖} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๘-๓๒๑.

ของอายตนะทั้งหลายเท่านั้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่เกิดปัญหาหยังเห็นอย่างนี้ย่อมไม่ยินดีและยึดมั่นกองสังขารด้วยประการต่างๆ

๔) โภชฌงค์บรรพ หมวดว่าด้วยโภชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้เป็นองค์ประกอบที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญหาหยังเห็นสภาพธรรมตามความเป็นจริง แล้วก่อให้เกิดวิชาและวิมุตติในที่สุด พระพุทธองค์ตรัสว่า โภชฌงค์เป็นธรรมที่น้อมไปสู่พระนิพพานเหมือนแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่มหาสมุทรตามปกติ^{๑๗๗} ให้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ โภชฌงค์ ๗ โดยให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

(ก) สติสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือมีสติสัมปชัญญะในอริยาบถต่างๆ สติปรากฏชัดและมีจิตน้อมไปในการทำสติให้เกิดขึ้น^{๑๗๘}

(ข) ธรรมวิจยสัมโภชฌงค์ ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือธรรมวิจยสัมโภชฌงค์^{๑๗๙}

(ค) วิริยสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือวิริยสัมโภชฌงค์^{๑๘๐}

(ง) ปีติสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือปีติสัมโภชฌงค์^{๑๘๑}

(จ) ปัสสัทธัมมสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือปัสสัทธัมมสัมโภชฌงค์^{๑๘๒}

(ฉ) สัมมาสมาธิสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คือสัมมาสมาธิ^{๑๘๓}

(ช) อุเบกขาสัมโภชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องสนับสนุนให้เกิดการตรัสรู้คืออุเบกขาสัมโภชฌงค์^{๑๘๔}

^{๑๗๗} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปฐฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธसारากว้างค์แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๓๘.

^{๑๗๘} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

^{๑๗๙} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒.

^{๑๘๐} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒.

^{๑๘๑} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒.

^{๑๘๒} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒-๓๒๓.

^{๑๘๓} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓.

^{๑๘๔} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

โพชฌงค์จึงเป็นองค์ธรรมของการบรรลุธรรม ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติ เกิดปัญญาเห็นเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในรูปและนามว่ามีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตา ดังพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่าโพชฌงค์เป็นธรรมที่น้อมไปสู่พระนิพพาน เปรียบ เหมือนแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่มหาสมุทร^{๑๘๕}

๕) สัจจบรรพ หมวดว่าด้วยสัจจะหมายถึง หมวดที่ว่าด้วยความจริงอัน ประเสริฐ ๔ ประการมีลักษณะที่ไม่แปรปรวนโดยสภาวะเฉพาะตน กล่าวคือ ทุกขสังขามีสภาพที่ไร้ แก่นสาร สมุทัยเป็นมูลเหตุของทุกขสังข นิโรธเป็นความดับของทุกขสังข และมรรคสังขเป็นทาง บรรลุนิโรธสังข^{๑๘๖} ถ้าเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขสังขเปรียบเหมือนโรค สมุทัยสังขเปรียบ เหมือนเชื้อโรค นิโรธสังขเปรียบเหมือนความมีสุขภาพดี และมรรคสังขเปรียบเหมือนการรักษาโรค การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน สติปัฏฐานในหมวดนี้เป็นการตั้งสติไว้ที่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดังนี้

(ก) ทุกข์ ให้พิจารณาเห็นว่าทุกข์ที่เป็นอริยสังข ของจริงที่ไม่ผันแปรได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับ แค้นใจ การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ความไม่ได้สม ปรารถนา โดยสรุปแล้วก็ได้แก่ขันธอันเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน^{๑๘๗}

(ข) สมุทัย ให้พิจารณาเห็นว่า สมุทัย ที่เป็นอริยสังขได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา และให้พิจารณาเห็นว่า ตัณหานี้เกิดและตั้งอยู่ด้วยของ อำนาจที่เป็นต้นเหตุเกิดของตัณหา^{๑๘๘}

(ค) นิโรธ ให้พิจารณาเห็นว่า นิโรธ (ความดับ) ที่เป็นอริยสังขได้แก่ความ สාරอกและความดับโดยไม่เหลือ ความสละ ความสงัด ความปล่อยวางความไม่มีอาลัยในตัณหา และให้พิจารณาเห็นว่า การดับตัณหานั้น ให้ดับที่อายตนะภายใน ดับที่วิญญาณ ดับที่ผัสสะ ดับ ที่เวทนา ดับที่สัญญา ดับที่เจตนา ดับที่วิตก และดับที่วิจารณ์^{๑๘๙}

^{๑๘๕} คุรยละเอียดใน ต.ม.(ไทย) ๑๕/๒๕๘/๑๕๕.

^{๑๘๖} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๑๘๗} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^{๑๘๘} คุรยละเอียดใน ที.ป.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓.

^{๑๘๙} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

(ง) มรรค ให้พิจารณาเห็นว่ามรรคที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ มี ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๕๐}

ด้วยวิธีการอย่างนี้ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเห็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่ามีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลกเมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างนี้จิตย่อมปล่อยวางความยึดมั่นในรูปนาม

เมื่อกล่าวสรุปโดยย่อแล้วในการปฏิบัติสติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้นจะมีอารมณ์ในการปฏิบัติอยู่ ๒ อย่าง คือ รูปและนาม กายจัดเป็น รูป เวทนาและ จิตจัดเป็นนาม ส่วนธรรมเป็นทั้งรูปและนาม ซึ่งตรงกับสภาวะอารมณ์ในวิปัสสนาภูมิ ๖ ที่จัดเข้าในรูปและนามเหมือนกันกับสติปัฏฐานทั้ง ๔^{๕๑} การเจริญวิปัสสนาจึงเป็นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง^{๕๒} พระสารีบุตรผู้เป็นบัณฑิตจึงได้รับการยกย่องจากพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ผู้มีปัญญามาก^{๕๓} เป็นผู้ที่มีปัญญาร่าเริง รู้และเข้าใจในการเจริญสติปัฏฐาน^{๕๔} ในการกำหนดวิปัสสนาของพระสารีบุตรนั้น พระสารีบุตรได้กำหนดสภาวะธรรมที่เกิดจากสมาธิมาพิจารณาให้เห็นถึงความไตรลักษณ์นั่นเอง

ดังนั้นในการเจริญวิปัสสนาสรุปแล้วจะมีแนวทางการปฏิบัติอยู่ ๒ วิธีด้วยกัน จะเป็นการเจริญวิปัสสนาก่อนแล้วค่อยมาเจริญสมณะทีหลัง หรือจะเจริญสมณะก่อนแล้วจึงจะมาเจริญวิปัสสนาดังเช่นการเจริญวิปัสสนาในอนุปทสูตรนี้ แต่การเจริญวิปัสสนาไม่ว่าจะปฏิบัติด้วยวิธีใดก็จะขาดเสียไม่ได้ซึ่งอารมณ์ในการปฏิบัติ หรือวิปัสสนาภูมิ ๖ เมื่อขอลงแล้วก็คือรูปนาม ซึ่งจะเป็น

^{๕๐} คุรยลละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๕๑} พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔.

^{๕๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยเรื่องวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, หน้า ๒๒.

^{๕๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๑๕๑.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

สะพานหรือเครื่องมือในการทำให้เกิดปัญญา และวิธีการปฏิบัตินั้นก็คือการเจริญสติปัญญาน โดย การกำหนดรู้ในฐานะทั้ง ๔ ซึ่งการเจริญสติปัญญานก็เป็นการเจริญวิปัสสนานั่นเอง

๓.๖ การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดจากสมาธิ

การเจริญสติปัญญานโดยการกำหนดสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธิ นี้ มีความสำคัญ ตรงที่สามารถเอาสมาธิมาเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา โดยการเห็นด้วยปัญญาจาก สภาวะธรรมในสมาธิ ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางนี้ ควรเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งก่อนเมื่อ เข้าถึงสภาวะฌานแล้ว ก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่วแล้วจึงใช้องค์ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญ วิปัสสนา โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้องค์ฌาน^{๕๕}ที่ปรากฏอยู่ในฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ ปรากฏชัดมากำหนดพิจารณาถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และความดับไป

วิธีการนี้เป็น การเจริญสมถะจนได้ฌานแล้ว ออกจากฌานพิจารณาสภาวะธรรมที่ ปรากฏชัด เช่น วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา เป็นต้น ส่วนมากแล้วการกำหนดรู้ สภาวะธรรมในองค์ฌานของผู้เจริญสมถะภาวนา มักจะกำหนดรู้ปิติเป็นอารมณ์^{๕๖} โดยความเป็นของ ไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนั้น เมื่อสภาวะฌานและปัญญา มีความสัมพันธ์โดยเป็นปัจจัยอาศัยซึ่งกันและ กันดังกล่าวมาช่วยทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ในแนวทางการปฏิบัติกัมมัฏฐานนั้นจะมีวิธีที่จะเข้าถึงซึ่งความ ดับทุกข์ได้ คือสมถะกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยกัมมัฏฐานทั้งสองอย่างนี้จะ เป็นสิ่งที่ เกี่ยวพันกันและกันในการปฏิบัติ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ด้วยการเจริญ วิปัสสนา โดยสภาวะธรรมนั้นก็คือรูปนามซึ่งเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติโดยการพิจารณาให้เห็นถึง ความเปลี่ยนแปลงเป็นไตรลักษณ์ วิธีการกำหนดรู้สภาวะธรรมนั้นก็เป็น การปฏิบัติวิปัสสนาตาม แนวทางสติปัญญานั่นเอง

^{๕๕} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิสยาโค), มหาสติปัญญานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิ วงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๖๘.

^{๕๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์, (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ, หน้า ๕๕.

บทที่ ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักธรรมในอนุปทสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อการบรรลุธรรมนั้น มีแนวทางการปฏิบัติอยู่หลายวิธีด้วยกัน แนวการปฏิบัติที่กล่าวไว้ในอนุปทสูตร เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาที่กำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่เกิดจากรูปฌานและอรูปรฌาน ซึ่งสภาวธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นจะมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในแต่ละองค์ฌาน สภาวธรรมนี้จึงเป็นพื้นฐานที่จะทำให้จิตเกิดปัญญาไปสู่ความพ้นทุกข์ ดังปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกายว่า ตถาคตกถว่าความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหมด เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุติยฌานก็ได้ ตติยฌานก็ได้ จตุตถฌานก็ได้ อากาสาณัญญาตนะก็ได้ วิญญาณัญญาตนะก็ได้ อากิญจัญญาตนะก็ได้ เนวสัณญานาสัณญาตนะก็ได้ สัณญาเวทยิตนโรช ก็ได้ การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตร จึงเป็นอีกวิธีหนึ่งที่เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้สภาวธรรม ที่เกิดในองค์ฌานที่พระสาวริบุตรได้ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติดังที่ปรากฏในอนุปทสูตร ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาเฉพาะสภาวธรรมที่ปรากฏในองค์ฌานเท่านั้น ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็นของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

- ๔.๑ หลักการในการปฏิบัติของรูปฌาน
- ๔.๒ หลักการในการปฏิบัติของอรูปรฌาน
- ๔.๓ องค์ฌานที่เป็นปฏิปักษ์กับนิรวณ
- ๔.๔ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุรูปฌาน
- ๔.๕ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุอรูปรฌาน
- ๔.๖ สภาวธรรมที่กำหนดรู้ในองค์ฌาน
- ๔.๗ วิธีการเจริญอนุปทัมมวิปัสสนา

๔.๑ หลักการในการปฏิบัติของรูปฌาน

จากการศึกษารูปฌานที่ปรากฏในอนุปทสูตรพบว่า รูปฌานเป็นสภาวะที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่นโดยปราศจากความซัดส่ายฟุ้งซ่าน โดยการเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ที่เป็นสมมติบัญญัติได้แก่ รูปของวัตถุเป็นอารมณ์ซึ่งประกอบไปด้วยอารมณ์กัมมัฏฐาน ๔๐ อย่าง^๒ ซึ่งแบ่งเป็น ๔ ประการคือ

๑. ปฐมฌาน จัดเป็นฌานที่ ๑ จะมีองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ วิตกเป็นสภาวะของจิตที่โน้มไปสู่อารมณ์เพื่อให้อารมณ์ปรากฏชัดเจน วิจารณ์เป็นสภาวะที่จิตมีการเคล้าคลึงอารมณ์ที่ปรากฏชัด ปิติเป็นสภาวะที่จิตมีความอิ่มใจ สุขเป็นสภาวะที่จิตเกิดความสุขใจ และเอกัคคตาเป็นสภาวะที่จิตเกิดความตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว^๓

๒. ทุติฌาน จัดเป็นฌานที่ ๒ จะมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ จิตเกิดปิติความอิ่มใจมีความสุขใจ และ ความมีเอกัคคตาอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว^๔

๓. ตติยฌาน จัดเป็นฌานที่ ๓ จะมีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ เกิดความสุขและเอกัคคตารมณ์^๕

๔. จตุตถฌาน จัดเป็นฌานที่ ๔ จะมีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาเป็นการวางเฉยจิตแน่นไม่ยินดียินร้าย เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับจิต และเอกัคคตาจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว^๖

จากการศึกษาพบว่า การกำหนดรูปฌานนี้จึงเป็นการกำหนดสิ่งที่เป็นรูปธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อจิตได้เข้าสภาวะฌานแล้วจะเกิดองค์ธรรมขึ้น จากสภาวะฌานต่างๆ โดยองค์ธรรมในสภาวะฌานนี้ปรากฏขึ้นตามลำดับขององค์ฌาน ซึ่งพระสารีบุตรได้กำหนดครุไปตามลำดับบทเห็นถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น

๔.๒ หลักการในการปฏิบัติของอรูปฌาน

จากการศึกษาสภาวะอรูปฌานในอนุปทสูตร สภาวะอรูปฌานเป็นสภาวะที่จิตไม่รับรู้อารมณ์ในรูป เป็นสภาวะที่ใช้การเพ่งสติตัดกระแสรูปภพ อารมณ์แห่งรูปภพที่เป็นธรรมารมณ์ ซึ่งในการเพ่งฌานนี้สติที่เหลืออยู่จะมีเพียงสัญญาเท่านั้น โดยอรูปฌานมี ๔ ระดับคือ

^๒ พระพุทธโฆสเถระ, *กัมภีร์วิสุทธิมรรค*, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : ธนาพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘๒.

^๓ คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^๔ คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^๕ คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^๖ คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

๑. อากาสนัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดอากาศ หมายถึงช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็น อารมณ์ หรือภพของผู้เข้าฌานไม่มีรูปซึ่งจัดเป็นอรุปฌาน^๑

๒. วิญญาณัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือ ภพของผู้เข้าถึงอรุปฌาน^๒

๓. อากิญจัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพ ของผู้เข้าถึงอรุปฌาน^๓

๔. เนวะสัณญานาสัณญายตนะ ได้แก่ ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึง ภาวะที่มีสัณญาก็ไม่ใช่ ที่ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^๔

สรุปแล้วสภาวะของอรุปฌาน จึงเป็นการกำหนดของสภาวะสิ่งที่ไม่ใช่รูปธรรมเป็น อารมณ์ สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดคืออนามธรรม ในการกำหนดสภาวะธรรมของพระ สารีบุตรได้กำหนดรู้องค์ธรรมต่างที่เกิดขึ้นเห็นเป็นไตรลักษณ์ ว่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

จากการศึกษาจึงพบว่าสภาวะฌานทั้งสองอย่างที่เกิดขึ้นนี้ ย่อมเป็นบาทฐานของการ ปฏิบัติวิปัสสนา เพราะในการเกิดสภาวะฌานต่างๆ จะมีองค์ธรรมมาปรากฏให้เห็นตามที่พระสารี- บุตรใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งมีสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปฐมฌานเรื่อย ๆ ไปที่ พระสารีบุตรได้กำหนดเห็นได้

๔.๓ องค์ฌานที่เป็นปฏิปักษ์กับนิรณ

นิรณ ๕ เป็นอกุศลธรรมที่เป็นเครื่องปิดกั้นหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดีไม่เปิด โอกาสให้ทำความดี เป็นเครื่องกั้นความดีไม่ให้เข้าถึงจิ เป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ สามารถบรรลุธรรมซึ่งประกอบไปด้วย ๕ อย่างคือ

๑. นิรณเป็นสิ่งที่ขัดขวางของกุศลธรรมให้เกิดขึ้นมี ๕ อย่างคือ

ก) กามฉันทะ ความพอใจใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสอันเป็นวิสัยของ กามารมณ์ เป็นความพอใจ ติดใจอยู่ในสิ่งที่ชอบหรือการติดอยู่กับความสุข

ข) พยาบาท ความผูกโกรธ จองล้างจองผลาญ คิดอาฆาตมาดร้ายกับบุคคลที่ เคยพยาบาทกัน

^๑ คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^๒ คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^๓ คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๕/๑๑๔.

^๔ คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๖/๑๑๔.

- ค) ถีนมิทระ ความง่วง ความหดหู่ที่ถ้อย ในขณะที่เจริญสมณธรรม
- ง) อุทัจจกุกุจะ ความคิดฟุ้งซ่านและความรำคาญหงุดหงิดใจความวิตกกังวล
รำคาญใจ
- จ) วิจิกจจา ความลึกลับสงสัย ตัดสินใจไม่ได้ สงสัยในผลของการปฏิบัติ
หรือลึกลับในพระรัตนตรัย^{๑๑}

๒. องค์ฌานที่เป็นข้าศึกกับนิรณหรือเป็นเครื่องกำจัดหรือทำลายซึ่งกันและกันมีดังนี้

- ก) สมภาติ จะเป็นปฏิปักษ์กับกามฉันทะ
- ข) ปีติ จะเป็นปฏิปักษ์กับพยาบาทะ
- ค) วิตก จะเป็นปฏิปักษ์กับถีนมิทระ
- ง) ความสุข จะเป็นปฏิปักษ์กับอุทัจจกุกุจะ
- จ) วิจารณ์ จะเป็นปฏิปักษ์กับวิจิกจจา^{๑๒}

สรุปได้ว่าผู้ที่เจริญกัมมัฏฐานจนจิตเป็นสมาธิได้นั้น จะต้องละนิรณ ๕ ให้ได้ซึ่ง
นิรณ ๕ อันเป็นปฏิปักษ์ของการเกิดสมาธิ เมื่อละนิรณได้แล้วผลก็จะเกิดขึ้นอันเป็นสภาวะของ
ฌานและปัญญาต่อไป โดยพระสารีบุตรได้ละนิรณหรือสิ่งที่เป็นอกุศลแล้วจึงได้เข้าปฐมฌานและ
จึงได้เห็นสภาวะธรรมต่างๆ ปรากฏโดยมีวิตก วิจารณ์ เป็นต้น^{๑๓}

๔.๔ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลुरुปฌาน

การปฏิบัติเพื่อให้ได้สำเร็จฌานนั้น ในเบื้องต้นเมื่อผู้ปฏิบัติรักษาศีลให้บริสุทธิ์แล้วไม่
ว่าจะเป็นศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ ก็ดีแล้วจึงหาที่เป็นสปปายะอันเป็นที่สบายแล้วจึง
เลือกเพ่งเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ วิธี โดยจะต้องเพ่งสิ่งที่เป็นรูปธรรม
เป็นอารมณ์^{๑๔}

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติม-
ช่วงที่ ๑, หน้า ๑๖๘.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ แปลและเรียบ
เรียง), หน้า ๒๔๗.

^{๑๓} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ แปลและเรียบ
เรียง), หน้า ๑๘๕.

๑. การปฏิบัติในการเข้าปฐมฌาน

จากการศึกษาในอนุปทสูตร^๕ พบว่าวิธีปฏิบัติเพื่อจะเข้าปฐมฌานนี้ ผู้ปฏิบัติจะต้องเลือกแห่งเอาอารมณ์สมถกัมมัญฐานที่สามารถทำให้เข้าถึงปฐมฌานได้ อย่างใดอย่างหนึ่งก่อนตามจริตของตน เมื่อภาวนาจนจิตจะถึงขั้นอุปจารภาวนาในระหว่างนี้ นิเวธน์ คือสิ่งที่กีดกันความคิด เพื่อที่จะไม่ให้บรรลุมานได้เกิดขึ้น เมื่อนิเวธน์ เกิดขึ้นแล้วมานก็จักเสื่อมไปได้ ฉะนั้นผู้ปฏิบัติ จำเป็นต้องละนิเวธน์ให้หมดสิ้นไป เมื่อละนิเวธน์ได้แล้วสมาธิก็จะมีกำลังแรงกล้าขึ้นการบำเพ็ญก็เจริญก้าวหน้าจนจิตถึงขั้นอัปนาสมาธิ จนบรรลุปฐมฌาน ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

เมื่อพิจารณาเห็นนิเวธน์ ๕ เหล่านี้ที่ละได้แล้วในตน ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อมีปีติในใจ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบแล้ว ย่อมได้สวดยสุข มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น เธอสงัดจากกามสังขจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้นเอิบอัมชานด้วยปีติและสุขเกิดแต่วิเวก^๖

ในปฐมฌานนี้ องค์แห่งฌาน ๕ คือ วิตก จิตจะมีความตรึง ทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์กัมมัญฐาน ด้วยอาการอันแน่วแน่ วิจารณ์จิตจะมีความตรอง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์นั้น เกิดปีติมีความเอิบอัมใจ ซึ่งแผ่ชานไปทั่วร่างกาย ทำให้เกิดความสุขทั้งกายและใจ วิตก วิจารณ์เกิดปีติความเอิบอัมใจ สุขนี้มีไชชนิครุทธมา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากวิเวกคือความสงบ จิตของผู้ปฏิบัติ จึงผ่อนคลายอย่างที่ไม่เคยประสบมาแต่ก่อน และโดยที่จิตยึดมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ซึ่งเรียกว่าเป็นเอกัคคตา จิตจึงสงบปราศจากนิเวธน์ ๕ มารบกวน และกิเลสทั้งหลายก็สงบระงับไปได้ชื่อว่า มี จิตตวิสุทธิ^๗ คือมีจิตหมดจดปราศจากนิเวธน์เป็นการชั่วคราว

ดังนั้นในการที่ผู้ปฏิบัติจะเข้าปฐมฌานนั้น จะต้องละนิเวธน์ให้ได้เสียก่อนแล้วจึงกำหนดเอาสภาวะอารมณ์ที่ยังจิตให้ถึงอัปนาสมาธิได้ จนจิตเกิดวิตกเป็นการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ทำหน้าที่ข่มถินมีทหะความหุดห่อถอย วิจารณ์ จิตจะทำหน้าที่ประคองจิตไว้เพื่อเป็นการข่มวิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ปีติความเอิบอัมใจเป็นการข่มพยาบาท สุขข่มความฟุ้งซ่าน และเอกัคคตาข่มกามฉันทะ

เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุปฐมฌานแล้ว จะต้องฝึกหัดในการเข้าฌานออกฌานให้มีความชำนาญเรียกว่าวสี ซึ่งหมายถึงความชำนาญมี ๕ อย่าง คือ^๘

^๕ ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

^๖ ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓/๑๖.

^๗ ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕.

^๘ ดูรายละเอียดใน พ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓.

ก) อาวัชชนวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการนี้กร ตรวจดูองค์ฌานที่ตนได้
ออกมาแล้ว

ข) สมาปัชชนวสี คือ ความชำนาญในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที

ค) อธิฐานวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาฌานไว้มิให้จิตนั้น
ตกกว้าง^{๑๕}

ง) วุฏฐานวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้
ตามที่ผู้ปฏิบัติต้องการ

จ) ปัจจเวกขณวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌานคือ
จะเข้าจะออกเมื่อใดก็ได้และจะอยู่นานเท่าใดก็ได้

วสีทั้ง ๕ นี้เป็นความชำนาญในการเข้าฌานและออกฌาน โดยพระสารีบุตรมีความ
ชำนาญที่ได้กล่าวไว้ในพระสูตรว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยบารมี ย่อมมีความชำนาญจนถึงพร้อมด้วย
ความหลุดพ้นซึ่งผู้นั้นเป็นพระสารีบุตรนั่นเอง^{๑๖}

๒. การปฏิบัติในการเข้าทุติยฌาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวว่า เมื่อมีความชำนาญคล่องแคล่วแล้วจึงภาวนาต่อไปโดยใช้
อารมณ์ที่สามารถเข้าทุติยฌานได้ เพื่อจิตจะได้ละวิตก และพิจารณาเมื่อสมาธิแรงกล้าแล้ว จิตก็ละวิตก
พิจารณา บรรลุถึงทุติยฌาน ไม่มีวิตกและพิจารณา คงมีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่อำนาจสมาธิ ดังที่พระพุทธ-
องค์ตรัสว่า วิตก และพิจารณาระงับไป บรรลุทุติยฌาน อันเป็นเครื่องฟ่องใสของจิตภายใน ทำให้
เกิดสมาธิมีอารมณ์เดียว ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ^{๑๗} ซึ่งอารมณ์หรือ
องค์ประกอบของทุติยฌานมีดังนี้คือ ปีติ ความเอิบอิมใจ สุข ความสุขอย่างประณีต เอกกคตามี
อารมณ์เป็นหนึ่ง^{๑๘}

จากการศึกษาพบว่า การเข้าทุติยฌานได้นั้นจะต้องเข้าปฐมฌานให้เป็นวสีเสียก่อนเข้า
ออกจนชำนาญ แล้วจึงทำการทำสมาธิให้แรงกล้าขึ้น เมื่อจิตถึงปฐมฌานแล้ว อารมณ์ของจิตจะละ

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๐๓.

^{๑๖} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๕.

^{๑๗} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

^{๑๘} พระมหาอำนาจ อนันนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๒.

วิตก และวิจารณ์ ไป จิตจะมีแต่ปีติ สุขและเอกัคคตารมณ์ โดยพระสารีบุตรได้ละวิตก วิจารณ์แล้วจึงเข้าตติยฌาน

๓. การปฏิบัติในการเข้าตติยฌาน

ในอนุปทสูตรกล่าวไว้ว่าเพื่อที่จะบรรลุเข้าถึงตติยฌานได้นั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออกและอยู่ในตติยฌานเมื่อมีความชำนาญดีแล้ว ต้องกำหนดใช้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่บรรลุตติยฌานได้ เพื่อละปีติเสียเมื่อสมาธิแรงกล้ายิ่งขึ้น ปีติก็หมดหายไปและบรรลุถึงตติยฌาน เสวยสุขทางใจแต่อย่างเดียว^{๒๓} ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า เพราะความหมดไปแห่งปีติ และเป็นผู้อยู่ในอุเบกขามีสติและความรู้รอบคอบได้เสวยสุขด้วยนามกาย จึงได้บรรลุตติยฌานอันเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข^{๒๔} ในตติยฌานจิตของผู้ปฏิบัติยังมีปีติ คือความอิมเอบอยู่แต่ในตติยฌานปีติได้สูญสิ้นไปคงเหลือแต่สุขและเป็นความสุขที่ประณีต เพราะเป็นสุขทางใจ อันประกอบด้วยอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ ปรากฏชัดคือไร้ซึ่งความยินดียินร้ายหลงไหลความสงบที่ได้รับคือ จิตมีเอกัคคตารมณ์ สภาวะละเอียดยิ่งขึ้น

จากการศึกษาพบได้ว่าผู้ที่เข้าฌานที่ ๓ หรือตติยฌานนี้จะต้องมีความชำนาญในการเข้าฌานที่ ๒ ให้ชำนาญแล้วจึงปฏิบัติต่อไปจนถึงฌานที่ ๓ ซึ่งในฌานนี้จะมีสภาวะธรรมอยู่ ๒ อย่าง คือ สุข และ เอกัคคตาโดยมีปีติหายไปโดยพระสารีบุตรกำหนดละปีติแล้วจึงได้เข้าตติยฌาน^{๒๕}

๔. การปฏิบัติในการเข้าจตุตถฌาน

ในการเข้าจตุตถฌานได้นั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออกและอยู่ในตติยฌานเสียก่อนดุจเดียวกับฌานต้น ๆ เมื่อมีความชำนาญดีแล้วจึงภาวนาต่อไปโดยใช้อารมณ์ที่สามารถเข้าจตุตถฌานได้เป็นอารมณ์ เพื่อละสุขเสีย เมื่อมีสมาธิแรงกล้ายิ่งขึ้นแล้ว สุขทางใจก็จะสิ้นไป และบรรลุถึงจตุตถฌานจะมีแต่อุเบกขาและเอกัคคตา^{๒๖} ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายไปแห่งโทมนัสและโสมนัสในกาลก่อน จึงได้บรรลุจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอยู่แต่สติอันบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา^{๒๗}

^{๒๓} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๒๔} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

^{๒๕} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๒๖} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๒๗} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

ซึ่งฉันทข้อนี้ จิตของผู้ปฏิบัติจะดับสิ้นทั้งทุกข์และสุข ผู้ปฏิบัติจะไม่มีความรู้สึกรู้สึกนึกคิดแต่ประการใดเลย เพราะจิตยึดบัญญัติเป็นอารมณ์แน่วแน่แต่อย่างเดียว

จากการศึกษาพบว่า สภาวะธรรมในจุดตถุณานั้น ผู้ที่จะบำเพ็ญเพียรจนถึงจุดตถุณานี้ จะต้องมีการเข้าออกตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงตติยฌานให้เป็นวสีแล้ว จึงปฏิบัติต่อจนจิตสงบเป็นเอกัคคตา ซึ่งเป็นสภาวะขององค์ฌานจุดตถุณานี้ เป็นการใช้รูปธรรมเป็นอารมณ์^{๒๘} เมื่อจิตถึงความสงบในฌานนี้แล้ว จะมีแต่อุเบกขาและเอกัคคตารมณ์ โดยพระสารีบุตรได้ละรูปสัญญาแล้วจึงกำหนดสิ่งที่ป็นอรูปธรรมเพื่อบรรลुरुูปฌานต่อไป^{๒๙}

๔.๕ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลुरुูปฌาน

ในอนุปทสูตรกล่าวว่า สภาวะของรูปฌานที่มีการเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์หลังจากที่บรรลुरुูปฌานแล้ว จะเข้ารูปฌานต่อไปหลังจากได้จุดตถุณานี้ หากผู้ปฏิบัติต้องการที่จะปฏิบัติให้ได้รูปฌานต่อไปก็ต้องใช้อารมณ์ที่เป็นอรูปธรรมเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ^{๓๐}

๑. การปฏิบัติในการเข้าอากาสนัญจายตนฌาน

หลังจากได้จุดตถุณานี้แล้ว หากผู้ปฏิบัติต้องการที่จะได้รูปฌานต่อไปก็สามารถทำได้ โดยทำการเพ่งอากาศเป็นอารมณ์ เพื่อให้ได้รูปฌานได้ ในการเจริญรูปฌานนี้ ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออก และอยู่ในจุดตถุณานี้เสียก่อนเมื่อมีความชำนาญดีแล้วจึงเลิกการเพ่งกสิณ แต่ไปเพ่งอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ กำหนดว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด^{๓๑} ย่อมพิจารณาเห็นธรรม ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุผู้มีอายุ ภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลुरुูปฌานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้^{๓๒} เมื่อมีสมาธิทำให้นิर्वณสังขลแล้ว สติจะเข้าไปตั้งมั่นอยู่ในอากาสนัญจายตนฌาน มีสติที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา และมีจิตตั้งมั่นอยู่ในเอกัคคตา คู่เคียงกับการเข้าจุดตถุณานี้ ในฉันทข้อนี้จิตของผู้ปฏิบัติปราศจากรูปสัญญา^{๓๓} คือไม่มีความหมายรู้

^{๒๘} พระมหากุฏ ภาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓.

^{๒๙} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๓๐} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๓๑} คูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๓๒} คูรายละเอียดใน อจ.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๔๕๗.

^{๓๓} คูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๖๔/๘๔.

ในรูปฌาน ปราศจากปฏิขันธ์สัญญาคือ ไม่มีความหมายรู้ใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส^{๓๔} และ เลิกใฝ่ใจใน นานัตตสัญญาคือ ไม่มีความหมายรู้ในอารมณ์นานาประการ^{๓๕} สภาวะฌานนี้จิตจะว่าง จากรูปสัญญา^{๓๖}

จากการศึกษาพบว่าผู้ที่จะเข้ารูปฌานจะต้องฝึกเข้าจตุตถฌานให้ชำนาญเสียก่อนแล้ว จึงกำหนดความว่างหรืออากาศเป็นอารมณ์ โดยผู้ที่เข้ารูปฌานนี้จะต้องละรูปสัญญาทั้งหมด ไม่มีความจำในสิ่งที่ป็นรูป ไม่มีความรู้ในสัมผัสต่างๆ หมดความรู้ในรูปารมณทุกอย่าง

๒. การปฏิบัติในการเข้าวิญญาณ์ุญจายตนฌาน

ในอนุปทสูตรกล่าวไว้ว่าเพื่อจะบรรลุรูปฌานที่สอง ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกหัดให้มีความชำนาญในการเข้าออกและอยู่ในอากาศานัญจายตนฌานเสียก่อน เมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงเลิกเพ่งอากาศเป็นอารมณ์ไปกำหนดตัวความรู้อันเรียกว่าวิญญาณ์ ว่าวิญญาณ์ไม่มีที่สิ้นสุด^{๓๗} เมื่อมีสมาธิแรงกล้าก็จะเข้าสู่วิญญาณ์ุญจายตนฌานดังพระพุทธพจน์ว่า ผู้มีอายุ ฤทธิในธรรมวินัยนี้ล่วงอากาศานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลิวินญาณ์ุญจายตนฌานโดยกำหนดว่าวิญญาณ์หาที่สุดมิได้^{๓๘} เพราะได้ผ่านพ้นสัญญาที่เป็นรูป ดับปฏิขันธ์สัญญา ไม่กำหนดคนานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวง รูปสัญญาที่มีอยู่ก่อนจะดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่ประกอบไปด้วย อากัญญาญุญจายตนฌานจะเกิดขึ้นแทน ผู้ปฏิบัตินั้นจะมีสัจสัญญาอันละเอียดประกอบด้วย อากัญญาญุญจายตนฌานในตอนนั้นแทน

สรุปแล้วการที่จะเข้ารูปฌานที่สองได้นั้นจะต้องฝึกให้เป็นวสีในรูปฌานที่หนึ่งแล้ว จึงกำหนดวิญญาณ์หาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ โดยละรูปสัญญาทั้งหมด สัญญาอันละเอียดที่ประกอบด้วยความจำในอากาศานัญจายตนฌานที่มีอยู่ก่อนก็จะดับไป^{๓๙}

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๐๓/๔๑๐.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๐๔/๔๑๐.

^{๓๖} พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณทิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓, มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, โสภส ปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๕.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๔๕๘.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๓๑/๓๔๔/๓๕๘.

๓. การปฏิบัติในการเข้าอาภิญญาตนนทาน

ในอนุทสตรกล่าวว่่า เพื่อที่จะบรรลุรูปฌานที่สามหลังจากที่ได้มีความชำนาญในการเข้าออกอรุฌานที่สองแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องเลิกเพ่งวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ไปเพ่งความว่างที่ไม่มีอะไร^{๔๐} เมื่อมีสมาธิแรงกล้า จิตก็จะคั้งลงสู่ความว่างเปล่าไม่มีอะไรและบรรลุอาภิญญาตนนทานดัง พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ล่วงวิญญาณัญญาตนนทานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิญญาตนนทานโดยกำหนดว่าไม่มีอะไร^{๔๑} เมื่อเพ่งความไม่มีอะไรในความว่างแล้วก็จะสามารถบรรลุวิญญาณัญญาตนนทานซึ่งเป็นฌานอันสงบและประณีต

สรุปได้ว่าในสภาวะฌานนี้เป็นการเลิกเพ่งวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ แล้วไปเพ่งความว่างไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ เมื่อบรรลุอาภิญญาตนนทานแล้ว ความรู้ในวิญญาณไม่มีที่สุดก็จะดับไป

๔. การปฏิบัติในการเข้าเนวสัจญานาสัจญายตนนทาน

ในอนุทสตรกล่าวว่่าเพื่อที่จะบรรลุอรุฌานที่สี่ ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในอรุฌานที่สามก่อน แล้วเพ่งอรุฌานที่สามนั้นเป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อให้สัจญาละเอียดประณีตยิ่งขึ้นเมื่อจิตมีสมาธิแรงกล้าขึ้นแล้ว ก็จะบรรลุเนวสัจญานาสัจญายตนนทาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า เพราะล่วงอาภิญญาตนนทานโดยประการทั้งปวง ภิกษุบรรลุเนวสัจญานาสัจญายตนนทานอยู่ ด้วยมนสิการว่า นี้สงบ นี้ประณีต^{๔๒}

ในการเข้าสู่โรธสมาบัติเป็นการเข้าไปดับจิตและเจตสิก ต้องเข้าฌานไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปจนถึงเนวสัจญานาสัจญายตนแล้วก็เข้าโรธสมาบัติ ผู้ที่จะเข้าโรธสมาบัติจะต้องเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้น^{๔๓} และต้องเป็นผู้มีความชำนาญในสมาบัติ ๘ มาก่อน เมื่อเข้าสู่องค์ฌานลำดับที่ ๕ นี้ กายสังขารและจิตตสังขารจะระงับไปคือแทบไม่มีลมหายใจ ไม่มีความรู้สึกทางกายและทางใจ ดังที่ปรากฏใน มหาเวทลลสูตรสัตว์ผู้ตายคือทำกาละไปแล้วกับภิกษุผู้เข้าสัจญานเวทิตนโรธต่างกันอย่างไร สัตว์ผู้ตายคือทำกาละไปแล้วมีกายสังขาร วิจิสังขาร และจิตตสังขาร ๔ ดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีไออุ่น มีอินทรีย์แตกทำลาย

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ศ.สพว.(ไทย) ๑๘/๒๖๓/๒๕๘.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน พุ.อ.(ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๖.

^{๔๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๔๕๐.

ส่วนภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทียนิโรธมีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับ ระวังไป แต่อายุยังไม่หมดสิ้น^{๔๔}

สรุปได้ว่าฌานทั้งหมด ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกัมมัฏฐานมี ๘ อย่าง จัดเป็นรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ โดยองค์ฌานทั้งหมดนี้จะเป็นบาทฐานในการกำหนดศกาวธรรมาให้เกิดวิปัสสนาตามลำดับขององค์ฌานได้ ในการปฏิบัติรูปฌานจิตจะยึดมั่นสิ่งที่เป็นรูปธรรมเป็นอารมณ์ จนจิตละทิ้งสิ่งที่เป็นรูปแล้ว เมื่อกำหนดสิ่งที่เป็นรูปธรรมต่อ จิตก็จะบรรลุถึงอรูปฌาน ในการปฏิบัติทั้งรูปฌานและอรูปฌานนั้น ในการยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา จะต้องถอนจิตออกจากองค์ฌานทุกสภาวะองค์ฌานแล้วมากำหนดพิจารณาศกาวธรรมาที่ปรากฏเกิดขึ้นเป็นพระไตรลักษณ์

โดยการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตรนี้ เป็นการกำหนดรู้ศกาวธรรมาตามลำดับ โดยเข้าปฐมฌานแล้วถอนจิตออกจากปฐมฌานมากำหนดรู้ศกาวธรรมาที่เกิดขึ้น เช่นวิตก แล้วหลังจากนั้นจึงเข้าปฐมฌานอีกครั้งแล้วถอนจิตออกจากปฐมฌานมากำหนดรู้ศกาวะวิจารณ์นี้ เป็นการกำหนดรู้ศกาวะอารมณ์เป็นอย่างไร ที่ดับไป โดยกำหนดรู้จิตดวงแรกด้วยจิตดวงที่สอง กำหนดรู้จิตดวงที่สองด้วยจิตดวงที่สามไปตามลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

ดังที่ได้กล่าวมานี้ฌานและปัญญาต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นการพัฒนาไปสู่จุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน ฌานและปัญญาจึงมีความสำคัญยิ่งในการช่วยให้ถึงซึ่งความวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวงได้ดังได้มีกรณีของพระอรหันต์สาวิกาดังต่อไปนี้

นางอุบลวรรณาเถรีหลังจากที่อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ได้รับหน้าที่ในการดูแลโรงอุโบสถ คอยดูแลปิดกวาดตั่งน้ำฉันทน้ำใช้ ปูลาดอาสนะ จุดประทีปโคมไฟ ซึ่งในวันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ นางได้ทำหน้าที่ตามปกติ ในขณะที่จุดประทีปโคมไฟอยู่นั้น ท่านมองดูแสงไฟที่สว่างจนติดตา และเมื่อถึงคราวที่ต้องดับไฟหลังจากเสร็จภารกิจลงอุโบสถแล้ว ขณะที่ดับไฟท่านเกิดความสว่างขึ้นในจิต เห็นการดับและดับของดวงไฟ เห็นความเปลี่ยนแปลงของแสงไฟ นางจึงได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนา พิจารณาแสงไฟจนเห็นการเกิดดับ ปรวนแปร ไม่สามารถคงทนอยู่ได้ ในที่สุดนางก็ได้บรรลุธรรมหลังจากนั้นนั่นเอง^{๔๕}

นางอุบลวรรณาเถรีได้บรรลุธรรมโดยใช้สมถเป็นบาทฐาน โดยนางได้เพ่งดวงไฟจนเกิดสมาธิหรือฌานจิตตั้งมั่นอยู่ในเตโชกสิน เมื่อตอนดับไฟสมาธิลดลงเหลือแค่อุปจารสมาธิแล้ว น้อมนำเอาอาการติดดับของดวงไฟมาเป็นอารมณ์วิปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นไตรลักษณ์

^{๔๔} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๔๕๕.

^{๔๕} คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๔๑, หน้า ๒๑๔.

เห็นถึงความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็นอนัตตา เข้าถึงสภาวะความเป็นจริงของธรรมชาติแล้วน้อมเข้ามาในตัว ในที่สุดก็ได้บรรลุสำเร็จเป็นพระอรหันต์

ดังในกรณีนี้ได้เป็นตัวอย่างของการใช้สมาธิ หรือองค์ฌานที่เป็นบาทฐานของการเจริญวิปัสสนาหรือสมณะยานิก โดยเริ่มจากการปฏิบัติสมาธิให้เกิดก่อนแล้วจึงมากำหนดพิจารณาให้เกิดปัญญาแจ่มเห็นตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ในภายหลัง

๔.๖ สภาวะธรรมที่กำหนดรู้ในองค์ฌาน

อนุปัทธัมมวิปัสสนาหมายความว่า เป็นวิปัสสนาที่พระสารีบุตรกำหนดพิจารณา สภาวะธรรมตามลำดับแห่งฌาน สมบัติหรือไม่ก็ตามลำดับแห่งองค์ฌาน^{๔๖} หลักธรรมที่พระสารีบุตรเจริญวิปัสสนาในอนุปัทธุนี^{๔๗} เป็นการเจริญวิปัสสนากำหนดสภาวะขององค์ฌานในแต่ละองค์ฌานที่มีการเกิดดับเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สภาวะธรรมที่พระสารีบุตรกำหนดรู้ได้ในการเข้าปฐมฌานและอรุณฌานซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นคือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา และมนสิการ

ในการที่เข้าปฐมฌาน จะมีองค์ธรรมต่างๆที่เกิดขึ้นดังนี้

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติที่กำหนดรู้วิตก ก็รู้ชัดว่า วิตก มีลักษณะขยการจิตเข้าไปสู่อารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติที่กำหนดรู้วิจารณ์ ก็รู้ชัดว่า วิจารณ์มีลักษณะจิตที่การเคล้าคลึงอารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้ปิติ ก็รู้ชัดว่า ปิตินี้มีลักษณะจิตที่ชื่นชมยินดีในอารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้ความสุข ก็รู้ชัดว่า จิตที่เกิดความสุขมีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่ายินดี

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้เอกัคคตา ก็รู้ชัดว่า เอกัคคตามีลักษณะที่จิตไม่ซัดส่ายมีความวางเฉย

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้ผัสสะ ก็รู้ชัดว่า ผัสสะมีลักษณะจิตที่มีการกระทบอารมณ์

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญธรรมดา, หน้า ๑๕๘.

^{๔๗} คูรายละเอียดยใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้เวทนา ก็รู้ชัดว่า เวทนามีลักษณะจิตที่มีการ
เสวยอารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้สัญญา ก็รู้ชัดว่า สัญญามีลักษณะจิตที่รู้
อารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้เจตนา ก็รู้ชัดว่า เจตนามีลักษณะจิตที่มี
ความตั้งใจ

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้จิต ก็รู้ชัดว่า จิตมีลักษณะการรู้อารมณ์

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้ฉันทะ ก็รู้ชัดว่า ฉันทะมีลักษณะที่จิต
ต้องการจะทำ

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้อิโมกษ์ ก็รู้ชัดว่า อิโมกษ์มีลักษณะจิตที่มี
การตัดสินใจในความเชื่อ

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้วิริยะ ก็รู้ชัดว่า วิริยะมีลักษณะที่จิตมีความ
พยายามพากเพียร

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้สติ ก็รู้ชัดว่า สติมีลักษณะของความรู้ตัว
ระลึกได้

ในการเข้า – ออก ปฐมฌาน สติกำหนดรู้มนสิการ ก็รู้ชัดว่า มนสิการจิตมีลักษณะมี
การใส่ใจ

ในการเข้า – ออก ทุติยฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก ตติยฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก จตุตถฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก อากาสนัญญาตนฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก วิญญาณัญญาตนฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก อากิญจัญญาตนฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า.....มีลักษณะ

ในการเข้า – ออก เนวสัญญานาสัญญาตนฌานกำหนด.....รู้ชัดว่า..... มีลักษณะ

ในอรรถกถาท่านได้กล่าวไว้ว่า ปจเม ฌาเน สภาวธรรมเหล่าใดในปฐมฌานธรรม
เหล่านั้นเป็นอันสารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท^{๔๔} ซึ่งสภาวธรรมที่สารีบุตรกำหนดได้นั้น
รู้แล้ว ตัดได้แล้ว โดยพระสารีบุตรได้กำหนดธรรมเหล่านั้นว่า วิตกมีลักษณะขกจิตขึ้น วิจารมีการ
เคล้าไปกับอารมณ์นั้น ปีติมีลักษณะที่ซาบซ่าน สุขมีลักษณะที่มีความสำราญใจ เอกัคคตามี
ลักษณะที่ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นต้น สารีบุตรกำหนดได้แล้ว รู้แจ้งแล้วว่าสภาวธรรมที่ปรากฏชัดเกิดขึ้น

^{๔๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๗.

รู้แจ้งแล้วว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ก็รู้แจ้งแล้วว่าตั้งอยู่ และถึงความดับไปก็รู้แจ้งแล้วว่าดับไป โดยสภาวะต่างๆ นี่จึงเป็นสภาวะอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา^{๔๕}

๑. ธรรมที่กำหนดรู้ได้ในปฐมฌาน

ข้อความในอนุปทสูตรนี้ ที่พระพุทธองค์ได้กล่าวไว้ในเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรมที่พระสารีบุตรกำหนดสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานซึ่งมีใจความว่า

กามคุณและธรรมที่ไม่เป็นกุศลทั้งหลายได้สงบระงับลงแล้ว สารีบุตรได้เข้าถึงปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และความสุขอันเกิดจากความสงบที่เกิดขึ้น ซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นประกอบในปฐมฌาน คือ ความตรึกนึกคิดหรือวิตก ความไตร่ตรองหรือวิจารณ์ ความมีปิติอิ่มใจ พร้อมกับความสุขที่เกิดขึ้น จิตแตกคตาความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความสัมผัสถูกต้องจิตที่มีการกระทบอารมณ์และการเสวยอารมณ์ มีความจำหมายรู้จงใจเจตนา รู้แจ้งในวิญญูณ มีนันทะพอใจ น้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความพากเพียร มีการละเลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา และใส่ใจในสิ่งเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดรู้แจ้งได้แล้วตามลำดับ^{๔๖}

สภาวะธรรม ๑๖ ประการ ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้ชัดว่าสภาวะธรรมเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งในสภาวะธรรม ที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมก็ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้วรู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีกัมมขันธ์ ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย กิเลสคือตัณหา ทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากอาสวะกิเลส^{๔๗}

ผู้วิจัยพบว่าสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในปฐมฌาน เมื่อผู้ปฏิบัติจนสามารถทำจิตเข้าถึงปฐมฌานได้แล้ว ภาวะของความคิด จิตใจ ต่างวนเวียนเป็นพื้นฐาน ซึ่งองค์ประกอบของปฐมฌาน^{๔๘} นั้นจะต้องประกอบไปด้วย วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตาที่เกิดขึ้น^{๔๙} สติที่เพ่งอยู่กับอารมณ์ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาที่เรียกว่ากายนุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๕๐} เพราะอารมณ์ของจิตไฉนยังพลุ่งพล่านอยู่ ภาวะที่ปรากฏจึงมีวิตกวิจารณ์ เป็นความคิดที่กระตุ้นให้อารมณ์คิดไปต่างๆ นานา

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๒๐๗.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน บ.ป.(ไทย) ๑๑/๘๕/๑๔๓.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๕๐} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๔๕.

ซึ่งเป็นองค์ธรรมของปฐมฌาน ในระหว่างเข้าปฐมฌานจะเกิดสภาวะดังที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งสภาวะเหล่านี้เป็นสภาวะธรรมที่สามารถพิจารณาถึงการเกิดดับเป็นวิปัสสนาได้

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า การตรีนึกคิดเกิด เช่นนั้น ได้ชื่อว่า เป็นการกำหนดรู้สภาวะลักษณะของวิตก แม้ในเรื่องของการกำหนดรู้สภาวะลักษณะขององค์ฌานมีวิจารณ์เป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ แล้วสภาวะธรรมเหล่านี้จะกำหนดเห็นได้ด้วยวิปัสสนาญาณในการเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งพระอานนท์ในเรื่องนี้กล่าวได้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ภิกษุนั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า แม้แต่ปฐมฌานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา^{๕๕}

ซึ่งจากข้อความดังกล่าวนี้ผู้วิจัยพบว่า ในการกำหนดสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานนั้นสามารถกำหนดให้เกิดวิปัสสนาญาณได้ ซึ่งการกำหนดเห็นวิตกวิจารณ์และปีตินี้จัดอยู่ในขัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดสังขารขันธ์ ซึ่งเป็นความปรุงแต่งของจิตและอารมณ์^{๕๖} ที่เกิดขึ้นส่วนเอกัคคตาและอุเบกขานี้จัดอยู่ในหมวดเวทนาขัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๕๗} เป็นการเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากสภาวะของความสงบ การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงขององค์ธรรมที่เกิดขึ้นนั้น จะเห็นสภาวะของความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ในการปฏิบัติธรรมเมื่อผู้ปฏิบัติได้เข้าปฐมฌานจะเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นอีกสภาวะหนึ่งที่เกิดในปฐมฌาน ซึ่งประกอบไปด้วยสภาวะใหญ่ ๕ สภาวะและสภาวะย่อยอีกและจะมีการดับไปตามของสภาวะธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นการกำหนดรู้เห็นได้โดยใช้สภาวะเป็นอารมณ์ในการกำหนดให้เกิดวิปัสสนาญาณ ซึ่งสภาวะที่เป็นองค์ธรรมของปฐมฌานนี้ คือ วิตกวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาจัดเข้าในหมวดเวทนาและหมวดขัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๒. ธรรมที่กำหนดรู้ในทุติยฌาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในทุติยฌานว่า

พระสารีบุตรมี วิตกวิจารณ์สงบระงับหายไป แล้วได้เข้าถึงซึ่งทุติยฌาน มีแต่ปีติความผ่องใสอยู่ภายใน จิตมีความเป็นหนึ่งที่ตั้งมั่นแล้ว ไม่มีวิตกและวิจารณ์ มีแต่ปีติอันเกิดจากความสงบความสงบที่เกิดขึ้น ซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในทุติยฌานนี้จะประกอบไปด้วย ความผ่องใสอยู่

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕/๒๐.

^{๕๖} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจวัตร แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๑๓.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๕.

ภายใน จิตมีแต่ปีติอิ่มใจ และความสุขที่เกิดขึ้น จิตเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัส ถูกต้อง ในการเสวยอารมณ์ มีการจำหมายรู้ มีความจงใจในเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ ฉันทะ มีความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละสลิกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วย อุเบกขา มนสิการใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น^{๕๘}

พระสารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท สภาวะธรรมที่พระสารีบุตรรู้แจ้งได้แล้ว เหล่านั้นตามลำดับ สภาวะธรรมที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่า สภาวะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป สารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่มีการมีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ในกิเลส ตัณหาที่ถูกล้อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกามราคะละ จากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากอาสวะกิเลส^{๕๙}

องค์ธรรมที่เกิดในทุติยฌานคือปีติ สุข เอกคตาโดยมีวิตกวิจารณ์ระงับไป^{๖๐} ซึ่งการเกิดดับ ขององค์ฌานที่ ๒ นี้จะมีการเปลี่ยนแปลงโดยวิตกวิจารณ์จะดับไปจากองค์ฌานที่ ๑ ซึ่งในองค์ฌานที่ ๑ จะยังมีวิตก วิจารณ์ แต่องค์ฌานที่ ๒ จะไม่มีวิตกวิจารณ์ซึ่งการหายไปขององค์ธรรมนี้จึงเป็นการ กำหนดเห็นความดับไปเป็นวิปัสสนาญาณของผู้ปฏิบัติ และสิ่งที่วางจากองค์ฌานคือสภาวะธรรม วิตกวิจารณ์ไม่มีได้เกิดขึ้น โดยการกำหนดองค์ธรรมความเกิดขึ้นและความดับไป สมดังที่พระ อานนท์ได้กล่าวไว้ว่า แม้แต่ทุติยฌานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้วสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกรังปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา^{๖๑}

ในสภาวะขององค์ฌานนี้จึงเป็นการกำหนดเป็นวิปัสสนาในองค์ฌานที่ ๒ ซึ่งองค์ฌาน ที่ ๒ นี้ ยังเหลือแต่ ปีติ สุข เอกัคคตารมม ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขา และความน้อมใจมนสิการ ซึ่งสามารถกำหนดองค์ธรรมเหล่านี้ใน การกำหนดความเกิดดับจนเป็นวิปัสสนาได้ ซึ่งการกำหนดถึงการดับไปของวิตกและวิจารณ์ จัดเป็นธัมมานุปัสสนาสติปัญฐานในหมวดสังขารจันท์^{๖๒}

ผู้วิจัยพบว่าสภาวะของสติที่เป็นสมาธิ พังนังอยู่ ย่อมรับรู้อารมณ์สงบนิ่งด้วยความที่มี ปีติซาบซ่าน เป็นสุข อิ่มใจ เพราะสภาวะวิตกและวิจารณ์ดับไป สติที่พังอยู่คู่อารมณ์ของอารมณ์

^{๕๘} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๕๙} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑-๑๑๒.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๑.

^{๖๒} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

อันเป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉยๆ นั้น เป็นเวทนาอารมณ์ และจิตตารมณ์ โดยจิตที่เป็นสมาธิเพ่งอยู่ และจ้องดูความเคลื่อนไหวของอารมณ์ สภาวะนี้จึงจัดอยู่ในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๖๓} และจิตตานุุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๖๔}

ดังนั้นจากการที่ผู้ปฏิบัติได้บรรลุปฐมฌานแล้วเมื่อออกจากปฐมฌานเข้าทุติยฌานจะมีองค์ธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปซึ่งจะมีความแตกต่างกันในระหว่างฌานที่ ๑ และฌานที่ ๒ โดยผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ จากการเกิดดับไปในสภาวะของแต่ละองค์ธรรมในการกำหนดรู้ สภาวะธรรมดังกล่าวนี้จึงเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการเจริญสติปัฏฐาน

๓. ธรรมที่กำหนดรู้ในตติยฌาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในตติยฌานว่า

พระสารีบุตรได้ล่วงผ่านทุติยฌานเข้าตติยฌาน โดยมีความสุขอันเกิดจากความสงบที่เกิดขึ้น เพราะปีติได้จางหายไป มีความวางเฉยเสวยความสุขทางกาย โดยมีพระอริยเจ้าทั้งหลายให้การยอมรับสรรเสริญว่า อยู่เป็นสุขด้วยอุเบกขา ซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นในตติยฌานนี้จึงประกอบไปด้วยความสุขที่เกิดขึ้น มีสติและสัมปชัญญะสมบูรณ์ มีจิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาน ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น^{๖๕}

องค์ธรรมที่เกิดในตติยฌานนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ละจากทุติยฌานซึ่งสภาวะธรรมในทุติยฌานจะมีลักษณะอีกอย่างหนึ่ง โดย มีสภาวะธรรมหลักคือ ปีติในองค์ฌานที่เกิดขึ้น เสวยความสุขและจิตมีเอกัคคตา แต่เมื่อเข้าเข้าตติยฌานซึ่งจะมีสภาวะธรรมที่เปลี่ยนไปกล่าวคือสภาวะธรรมในองค์ฌานที่ ๒ จะมีปีติ สุข และเอกัคคตา และสภาวะย่อยอีก ในจำนวนสภาวะที่ดับไปเมื่อจิตเข้าตติยฌานแล้วสภาวะในองค์ฌานที่ ๒ จึงดับไป คงเหลือแต่ ความสุขและเอกัคคตา^{๖๖}

ในองค์ฌานที่ ๓ นี้เป็นสภาวะธรรมที่สามารถกำหนดได้ไปตามลำดับบพ โดยเห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา สมดังกับที่พระอานนที่ได้อธิบายไว้ว่า แม้แต่ธรรมในตติยฌานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้วสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับ

^{๖๓} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจส์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๑๒.

^{๖๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๘๖.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

ไปเป็นธรรมดา^{๖๗} ความดับไปของสภาวะธรรมนี้ จึงเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดเป็น วิปัสสนาญาณได้ การกำหนดปิติจึงเป็นสังขารขั้น^{๖๘} ซึ่งอยู่ในหมวดมัชฌิมาปัฏฐาน^{๖๙} ดังนั้นผู้วิชัยมีความเห็นว่าสภาวะที่เกิดขึ้นเป็นการเพ่งของจิตที่เป็นสมาธิ จากภาวะแห่งความคิด คำนึงได้ดับไปเข้าสู่การวางเฉยหรือ วิตก วิจารณ์ ปิติ ได้ดับลงไปนั่นเอง ซึ่งเป็นอารมณ์ของจิตที่มีกำลังวางเฉยสภาวะที่นิ่งของสติปัฏฐานด้วยจิตตานุสติปัฏฐานด้วยนั่นเอง

๔. ธรรมที่กำหนดรู้ในจตุตถฌาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในจตุตถฌานว่า

พระสารีบุตรได้ละความสุขและความทุกข์ได้แล้ว เพราะความดีใจและความเสียใจได้ดับไปก่อน สารีบุตรจึงบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีความทุกข์ไม่มีความสุข มีแต่สติบริสุทธิ์เพราะมีอุเบกขาวางเฉยอยู่ ซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นในจตุตถฌาน คือ อุเบกขาความวางเฉย ไม่มีความรู้สึกสุขและทุกข์ เพราะใจที่บริสุทธิ์แล้วจึงไม่มีความคิดคำนึง มีสติบริสุทธิ์เด่นชัด มีจิตเป็นเอกัคคตา ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาน ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละเอียดได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น^{๗๐}

เมื่อผู้ปฏิบัติได้เข้าจตุตถฌาน ย่อมไม่เกิดความสุขและความทุกข์ เพราะสิ่งต่างๆ เหล่านี้ได้ดับไปแล้ว ความเสียใจดีใจในคราวก่อนก็ไม่เกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติย่อมกำหนดเห็นถึงความดับไปของสภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เกิดขึ้นก่อนการปฏิบัติ มีสติตั้งมั่นเพราะมีความวางเฉยในองค์ฌาน^{๗๑} ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในจตุตถฌานคือ อุเบกขาทุกขมสุขเวทนาความไม่มีทุกข์ไม่มีผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดสภาวะธรรมได้แล้ว ตามลำดับบทซึ่งมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังที่พระพุทธองค์ได้กล่าวไว้ว่า แม้แต่ธรรมในอดีตนิพพานนี้แลก็ถูกปรุแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุแต่งแล้ว สิ่งนั้นย่อมไม่เที่ยง และมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๗๒} อุเบกขาเวทนานี้จัดอยู่ในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๗๓}

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๑.

^{๖๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสุมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๕๗.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธารราษฎร์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๑๓.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน พ.อ.(ไทย) ๓๐/๑๕๓/๑๕๖.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑/๒๐.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

ผู้วิจัยพบว่าสภาวะฌานที่ ๔ นี้ เป็นสภาวะสุดท้ายของรูปฌาน เมื่อถึงที่สุดก็จักถึงสภาวะการดับของรูป คือ มโนภาพ ของธรรมารมณ์ หรือ รูปนาม สภาวะในฌานนี้จิตจึงเสวยความอุเบกขาและเอกัคคตารมณ์ เมื่อจิตที่ถอนออกจากสภาวะจตุตถฌานแล้ว กำลังของสติจะกำหนดเห็นว่าสภาวะที่ดับหายไปใต้องก์ฌาน สภาวะนี้จึงเป็นการกำหนดของสติปัญญาด้วยเช่นกัน

๕. ธรรมที่กำหนดรู้ในอากาสนัญจายตนฌาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในอากาสนัญจายตนฌานว่า

พระสารีบุตร ได้ล่วงผ่านความเป็นรูปสัญญาแล้ว ดับความจำในสัญญา ไม่กำหนดทุกอย่างที่รับรู้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรเข้าถึงอากาสนัญจายตนะฌาน โดยการกำหนดว่า อากาศนั้นมีไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งสภาวะธรรมในอากาสนัญจายตนะฌาน คือ มีสัญญาในอากาสนัญจายตนความจำในอากาศหรือความว่าง มีจิตเป็นเอกัคคตาดังมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น^{๑๔}

ในรูปสัญญาเหล่านั้น ถ้าผู้ปฏิบัติยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ ย่อมจะก้าวล่วงสัญญาไปไม่ได้ และเมื่อก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายได้แล้ว อารมณ์ก็เป็นอันยอมก้าวล่วงไปได้เหมือนกัน ซึ่งคำว่าก้าวล่วงรูปสัญญาซึ่งรูปสัญญาก็คือ ความจำ หรือกิริยาที่จำ ของผู้ปฏิบัติซึ่งเหล่านี้เรียกว่ารูปสัญญา^{๑๕} ผู้ปฏิบัติได้ก้าวพ้นแล้วจึงเรียกว่าเพราะก้าวล่วงรูปสัญญาได้โดยประการทั้งปวง โดยการดับไปแห่งปฏิมสัญญา เป็นสัญญาที่เกิดจากวัตถุที่ใช้เป็นอารมณ์ โดยมีรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ เป็นการดับไป

เพราะไม่มนสิการในนัตตสัญญา เป็นสัญญาทั้งหลายที่เป็นไปอารมณ์ต่างกันหรือสัญญาทั้งหลายที่มีความต่างกัน โดยนัตตสัญญา เป็นความจำของผู้ที่ยังไม่ได้เข้ารูปฌานยอมมีอารมณ์ที่ต่างกันซึ่งหมายถึงรูปและเสียงเป็นต้น เพราะการก้าวล่วงและการดับไปในนัตตสัญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่าไม่มนสิการนัตตสัญญาเหล่านั้นในสภาวะฌานนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติได้เข้าอากาสนัญจายตนฌาน ด้วยน้อมใจคิดว่า อากาศไม่มีที่สุด^{๑๖} เป็นช่องว่างเปล่า^{๑๗} เพราะละทิ้งในสัญญาในรูปโดยทั้งหมดแล้วกำหนดอากาศเป็นอารมณ์เพราะ

^{๑๔} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๒.

^{๑๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๗๕, หน้า ๔๑๒.

^{๑๖} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๑๗} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐.

ดับความจำในรูปทุกอย่างได้คือปฏิขันธ์สัญญา เพราะไม่นึกถึงการรับรูปที่เป็นอารมณ์ทุกอย่างซึ่ง
 ธรรมทั้งหลายที่เกิดใน อากาสาัญญาจยตณมาน ธรรมเหล่านั้นเป็นสภาวะธรรมที่รู้แจ้งแล้วทั้งที่
 เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และมีความดับไป ซึ่งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “ภิกษุณั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัด
 ดังนี้ว่า “แม้อากาสาัญญาจยตณมานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้วสิ่งนั้น
 ไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๘๔} ซึ่งผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ได้ด้วย เมื่อเข้ารูปมานนี้โดย
 สภาวะของรูปสัญญาของผู้เข้าอากาสาัญญาจยตณมานได้ดับไป^{๘๕} และสภาวะความว่างหาที่สุด
 ไม่ได้ได้เกิดขึ้น สภาวะของสัญญานี้จึงเป็นการปฏิบัติสติปัญญาโดยกำหนดสัญญาเป็นอารมณ์เป็น
 สัญญาขั้น^{๘๖}

ดังนั้นผู้วิจัยพบว่าในรูปมานนี้ผู้ปฏิบัติกำหนดความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ โดยละทิ้ง
 ความเป็นรูปทั้งหมดที่ดับไป สภาวะความจำในรูปที่ดับไป แต่มีสภาวะใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นภาวะที่
 ว่างเปล่าและสภาวะย่อยอีกที่กำหนดได้ตามลำดับบท ในการกำหนดนั้นสภาวะที่เกิดขึ้นเป็นสภาวะ
 ที่เป็นสัญญาในอารมณ์ การกำหนดสภาวะนี้จึงเป็นการเจริญสติปัญญาในหมวดธัมมานุปิฎฐานติ-
 ปิฎฐาน^{๘๗}

๖. ธรรมที่กำหนดรู้ในวิญญาณ์ญาจยตณมาน

ในอนุปทสูตรได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในวิญญาณ์ญาจยตณมาน ว่า

พระสารีบุตรได้ผ่านพ้นอากาสาัญญาจยตณมานแล้วได้ บรรลुวิญญาณ์ญาจยตณมาน
 โดยกำหนดว่า วิญญาณ์หาที่สุดมิได้ ซึ่งก็สภาวะธรรมในวิญญาณ์ญาจยตณะคือ วิญญาณ์ญาจยตณ-
 สัญญา จิตเป็นเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำ
 หมายรู้ ความจงใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ์ ฉันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควร
 เชื่อ มีความเพียร มีความละลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่ง
 เหล่านั้น^{๘๘}

^{๘๔} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒.

^{๘๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๔/๓๕๘.

^{๘๖} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและเรียบ
 เรียง, หน้า ๓๑๓.

^{๘๗} อภิราชกูร์ ปรึกษาจารย์, “ศึกษาวิเคราะห์ห้วงสมณานิคมในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีถิ่น ๑๐ เป็น
 อารมณ์”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
 วิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓.

^{๘๘} คุรยละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

สารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวธรรม ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดใน สภาวธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไป^{๔๓}

ผู้วิจัยพบว่าสภาวธรรมในองค์ฌานนี้ จะเป็นการกำหนดเห็นถึงสภาวะของความว่าง ของอากาศไม่มีที่สุดได้หายไป^{๔๔} และสภาวธรรมในวิญญาณไม่มีที่สุดได้เกิดขึ้นพร้อมกับสภาวะ ย่อยต่างๆ ได้เกิดขึ้นอีกซึ่งสามารถกำหนดถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้ด้วยวิปัสสนาญาณ สภาวธรรมที่กำหนดได้นี้จึงเป็นการกำหนดสติปัฏฐานในสัญญาขั้น^{๔๕}

๗. ธรรมที่กำหนดรู้ในอากิญจัญญายตนฌาน

ในอนุปทสูตร ได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในอากิญจัญญายตนฌาน ว่า

เมื่อผ่านพ้นวิญญาณัญญายตนฌานแล้ว สารีบุตรได้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่ ก็ธรรมในอากิญจัญญายตนะคือ อากิญจัญญายตนสัญญา จิตเป็น เอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีความสัมผัสถูกต้อง การเสวยอารมณ์ ความจำหมายรู้ ความจง ใจเจตนา ความรู้แจ้งในวิญญาณ มีนันทะความพอใจ การน้อมใจเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความเพียร มีความละลึกได้ด้วยสติ วางเฉยด้วยอุเบกขา มนสิการน้อมใส่ใจ ในสิ่งเหล่านั้น^{๔๖}

สารีบุตรกำหนดได้แล้วตามลำดับบท ซึ่งสภาวธรรม ที่พระสารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้งชัดว่าสภาวธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เมื่อมีความตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้งชัดใน สภาวธรรมที่ปรากฏชัดว่าตั้งอยู่ เมื่อมีความดับไปก็รู้แจ้งในสภาวธรรมที่ปรากฏชัดว่ามีการดับไป พระสารีบุตรนั้นเมื่อรู้ชัดอย่างนี้แล้ว รู้ว่าธรรมเหล่านี้ยังไม่ก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป^{๔๗}

ผู้วิจัยมีความพบว่าสภาวธรรมที่กำหนดรู้ได้ที่เด่นชัดคือ สภาวะของวิญญาณไม่มีที่สุด ได้หายไปและสภาวะของความไม่มีอะไรได้เกิดขึ้นในจิต ซึ่งการกำหนดรู้สภาวธรรมดังกล่าวนี้จึง เป็นการกำหนดสัญญาจึงจัดอยู่ในหมวดของมัมานุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดสัญญาขั้น^{๔๘}

๘. ธรรมที่กำหนดรู้ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

ในอนุปทสูตร ได้กล่าวถึงหลักธรรมที่เกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่า

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๔/๓๕๘.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๔.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๓-๑๑๔.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

เพราะได้ล่วงผ่านอาภิชญญายตนะฉานได้แล้วพระสารีบุตรบรรลุนิวาสัญญานา
 สัญญายตนะฉาน ย่อมมีสติออกจากสมาบัตินั้นแล้วพิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับดับเปลี่ยนแปลง
 ไปแล้วว่า รู้ว่าธรรมเหล่าใดยังไม่มีก็มีขึ้น ธรรมที่มีขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงไม่ยินดี ไม่ยินร้ายใน
 กิเลส ตัณหาทิฏฐิย่อมอาศัยอยู่ไม่ได้ กิเลสอันเป็นฉันทราคะย่อมไม่ผูกพัน หลุดพ้นแล้วด้วยกาม
 ราคะละจากกิเลสทั้งปวง จิตปล่อยวางแล้วในธรรมอันเป็นกิเลสเหล่านั้น จิตย่อมอยู่ห่างจากกิเลส
 พระสารีบุตรรู้ชัดว่า ธรรมะอันวิเศษอันยอดเยี่ยมยังมีอยู่ จึงมีความเห็นว่า การที่จะปรารณาคุณ
 อันวิเศษเหล่านั้นทำความรู้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก^{๘๘}

ในการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะฉานนี้ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่าสัญญาที่
 ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นสมาบัติที่มีสังขารสักว่าเหลืออยู่ เป็นภาวะที่ละเอียดที่สุด การที่จะ
 ยกเอาองค์ธรรมต่างๆ มาพิจารณาเป็นรายชื่อตามลำดับได้นั้น มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้นที่
 ทำได้ พระสารีบุตรซึ่งมีปัญญามากก็ต้องพิจารณาแบบเหมารวมไปอย่างที่ว่า กลาปิวิปัสสนา
 นั้นเอง^{๘๙}

ในอรรถกถาได้อุปมาไว้ว่า เมื่อสามเณรเดินทางไปข้างหน้าพระเถระ เห็นน้ำหนึ่ง
 หนึ่ง แล้วเรียนว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดลดครองเท้าเถอะครับ เมื่อพระเถระกล่าวว่าถ้ามีน้ำ
 เองจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันทจักสรงน้ำ สามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ ซึ่งในข้อนั้นน้ำมีอยู่แต่ไม่
 พอที่จะอาบ ฉันทใด สมาบัติก็ฉันทนั้น ชื่อว่า เนวสัญญา (มีสัญญาหรือไม่มีก็ไม่ใช่) เพราะไม่สามารถ
 ทำกิจของสัญญาโดยชัดเจนได้ ชื่อว่า นาสัญญา ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญามีอยู่ โดยความ
 เป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือซึ่งเป็นข้ออุปมาในเนวสัญญา^{๙๐}

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในบรรดาอรูปสมาบัติ ๔ ซึ่งเกิดขึ้นโดยการก้าวล่วงอารมณ์โดย
 ประการทั้งปวง คือ อรูปสมาบัติที่ ๑ ก้าวล่วงฉานที่มีรูปเป็นนิมิต อรูปฉานที่ ๒ ก้าวล่วงอากาศ
 อรูปฉานที่ ๓ ก้าวล่วงวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ อรูปฉานที่ ๔ ก้าวล่วงการไปปราศจากแห่ง
 วิญญาณที่เป็นไปในอากาศ ในอรูปสมาบัติทั้งหมดย่อมมีองค์ฉาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา
 แห่งจิต โดยวิเคราะห์ว่าการก้าวล่วงไปแต่ละองค์ฉานนั้นเป็นการกำหนดสติปัญญาของ
 พระสารีบุตรนั่นเอง

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๔.

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๕.

^{๙๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๗๕, หน้า ๕๒๔.

๔.๓ วิธีการเจริญอนุพัทธ์มวิปัสสนา

พระสารีบุตรเถระนั้น ได้เข้าฌานมีปฐมฌานไปตามลำดับซึ่งทันทีที่ท่านออกจากฌานแต่ระดับนั้น ได้ทำการพิจารณารู้ซึ่งถึงสภาวะลักษณะขององค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ก็วิธีการพิจารณารู้ของท่าน โดยมีนัยดังต่อไปนี้

เมื่อพิจารณาวิตกก็จะรู้ซึ่งถึงสภาวะลักษณะของวิตกนั้นว่าวิตกนี้มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่นำจิตเจตสิกที่สัมปยุตกับตนขึ้นสู่อารมณ์ หรือภาษาชาวบ้านนิยมเรียกว่า การตรึก นึกคิดนั่นเอง ซึ่งเป็นลักษณะที่พระอรธกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อภินิโรปนลกฺขโณ วิตกโก วุตตติติ ชานาติ โยคีย้อมรู้วิตกตั้งนี้ว่าวิตกย่อมเกิดขึ้นในลักษณะเป็นธรรมชาติที่นำจิตและเจตสิกขึ้นสู่อารมณ์^{๕๒} ซึ่งการยกอารมณ์ตรึกนึกคิดนี้จัดอยู่ในชั้นมานุปีสสนาสติปัญญาฐานเป็นความตรึกในรูป ความตรึกในเสียง ความตรึกในกลิ่น ความตรึกในรส ความตรึกในสิ่งที่สัมผัส ความตรึกในธรรมารมณ์ว่าเป็นสภาพที่น่ายินดีพอใจ อันเป็นต้นทางจะถูกละได้และดับไปในสภาพความตรึกในธรรมารมณ์นี้จึงจัดว่าการตรึกนึกคิดนี้เป็นสมุทัยสัง^{๕๓} การตรึกนึกคิดเกิด เช่นนี้ที่ได้ชื่อว่า เป็นการกำหนดรู้สภาวะลักษณะของวิตก

สรุปรวมความได้ว่า วิตกเป็นองค์ธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้นในปฐมฌานและมีการเกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป ตามลำดับของการเข้าฌานเมื่อผ่านองค์ฌานที่หนึ่งแล้วสภาวะของวิตกก็ได้ดับไป สภาวะของวิตกไม่มีให้เห็นในองค์ฌานต่อไป ผู้ปฏิบัติจึงนำมาสภาวะนั้นมาเป็นตัวกำหนดในการปฏิบัติวิปัสสนา

ในเรื่องของการกำหนดรู้สภาวะลักษณะขององค์ฌานมีวิจาร์ ก็พึงกำหนดในทำนองเดียวกันนี้ โดยโยคีกำหนดพิจารณาวิจาร์ก็ย่อมรู้ซึ่งถึงสภาวะลักษณะของวิจาร์นั้นว่า วิจาร์นี้เป็นธรรมที่พิจารณาใคร่ครวญอารมณ์ หรือเป็นธรรมที่มีสภาพที่อึมเิบไปทั่วสรรพางค์กายดังผู้เจริญปลฐวิกสิน ใสใจในอาการที่จิตหยั่งเห็นในขณะที่เพ่งปลฐวินิมิตอยู่ นี้เรียกว่าวิจาร์ณได้เกิดแก่ผู้ปฏิบัติในการเข้าปฐมฌานนี้ สภาวะธรรมก็จะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเช่นเดียวกับวิตกซึ่งสภาวะวิจาร์นี้จัดเป็นสังขารชั้น^{๕๔} วิตกวิจาร์นี้จึงจัดว่าเป็นนามธรรม

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๐๓.

^{๕๓} พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัญญาฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๔๑๒.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๒/๓๘.

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ความคิดที่เกิดขึ้นเป็นสังขารจันท์ เป็นความปรุงแต่งของจิต วิตก วิจารณ์นี้ก็เช่นกัน เมื่อกำหนดสติรู้สังขารที่เป็นนามธรรม กำหนดรู้ทุกขณะที่เกิดขึ้น จะเห็นความเปลี่ยนแปลง โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตตา

เมื่อกำหนดรู้ปิติ ก็ย่อมรู้ชัดว่าปิติเป็นความอิ่มใจ ซาบซ่าน องค์ธรรมที่เกิดขึ้นดังกล่าว นี้เป็นองค์ธรรมที่เกิดในปฐมฌานและทุติยฌาน เมื่อยังไม่บรรลุปฐมฌานและทุติยฌานจะยังไม่เกิดสภาวะธรรมนี้ เมื่อบรรลุแล้วจึงได้เกิดขึ้นซึ่งก็สามารถนำมาเป็นสภาวะกำหนดให้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นวิปัสสนาได้เหมือนกันปิติที่เกิดขึ้นนี้จัดอยู่ในธัมมานุปัสสนาสติปัญญาฐานในหมวดสังขารจันท์^{๕๕}

เมื่อพิจารณาสุขก็ย่อมรู้ว่าสุขนั้นว่า สุขนี้เป็นสภาวะธรรมที่เบาสบายผ่อนคลายไม่เครียด ความสุขจึงเป็นเวทนาประเภทหนึ่ง ที่เกิดจากการทำความสงบที่เกิดในสภาวะฌาน ความสุขนี้เป็นนามธรรมที่เป็นอารมณ์ที่มีสภาวะการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะขององค์ฌาน เป็นเวทนาจันท์ที่ผู้ปฏิบัติสามารถใช้กำหนดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณได้ เวทนานี้จึงจัดอยู่ในเวทนานุปัสสนาสติปัญญาฐาน^{๕๖}

เมื่อพิจารณาเอกัคคตา ก็ย่อมรู้ชัดว่าเอกัคคตานี้ว่า เอกัคคตาเป็นสภาวะธรรมที่ตั้งมั่น แน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน องค์ธรรมนี้จะเกิดสภาวะธรรมเอกัคคตาเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ได้ถึงองค์ธรรมนี้ ก็สามารถจะนำไปปฏิบัติเป็นวิปัสสนาได้ โดยการเสวยเวทนาเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามี รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เอกัคคตานี้จึงจัดอยู่ในเวทนานุปัสสนาสติปัญญาฐาน^{๕๗} และหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญาฐานในหมวดสังขารจันท์^{๕๘}

เมื่อกำหนดพิจารณาผัสสะ ก็ย่อมรู้ชัดว่าผัสสะนั้นว่า ผัสสะนี้เป็นสภาวะธรรมที่กระทบ อารมณ์ ถ้าผู้ปฏิบัติยังไม่มี การปฏิบัติ ไม่มีการกำหนดรู้ ผัสสะทั้ง ๖ ก็จะเกิดขึ้น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่กระทบกับอารมณ์ตลอดเวลา แต่เมื่อเริ่มปฏิบัติก็จะเห็นถึงความเกิดดับในการกระทบกันของอายตนะทั้ง ๖ จะเกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติที่ถอยมากจากองค์ฌานแล้วมาพิจารณาซึ่งเป็นสภาวะธรรมหนึ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าสู่สัญญาเวทยินนิโรธ วิสสังขารดับไปก่อน จากนั้นกายสังขารจึงดับส่วนจิตสังขารดับทีหลัง^{๕๙} เมื่อกายไม่มีความรับรู้การสัมผัสก็ไม่เกิดขึ้นแต่เมื่อผู้ปฏิบัติออกจาก

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๓/๓๑๘.

^{๕๖} พระครูมานวิรัต, หลักการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชนากานต์พรินต์ติ้ง, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๓.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๐/๓๑๓.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๔.

นิโรธสมาบัติ แล้วการรับรู้จากการสัมผัสทั้ง ๖ จึงได้เกิดขึ้นการกำหนด ดังนั้นผัสสะนี้จัดอยู่ในชั้นมานุสสิสสนาสติปัญญาในหมวดอายตนะปีพพะ^{๑๐๐} ซึ่งสภาวะธรรมเหล่านี้ สามารถนำมากำหนดพิจารณาถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นวิปัสสนาได้เช่นกัน

เมื่อพิจารณาเวทนา ก็ย่อมรู้ชัดว่าสภาวะเวทนานี้เป็นธรรมที่รู้สึกต่ออารมณ์หรืออาจจะเรียกว่าจิตมีการเสวยอารมณ์ สุขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับระงับไปทุกขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนานั้นแหละดับไป ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับระงับไป อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนา เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแหละดับไป อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจาก ผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป

ซึ่งเปรียบกับไม้สองท่อนเสียดสีกันจึงเกิดความร้อนลุกเป็นไฟ แต่ถ้าแยกไม้สองท่อนนั้นออกจากกัน ความร้อนที่เกิดจากการเสียดสีกันนั้น ก็จะดับมอดลงแม้ฉันทใด สุขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา^{๑๐๑} เพราะผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนานั้นแหละดับไป สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะ อาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป ทุกขเวทนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนาเพราะ ผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนานั้นแหละดับไป ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกขเวทนา ซึ่งเสวยอารมณ์อันเกิดจากผัสสะนั้น ก็ดับระงับไป ผู้ปฏิบัติได้เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในผัสสะ ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว^{๑๐๒} เวทนานี้ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้ในการเจริญสติปัญญาในหมวดเวทนา^{๑๐๓} และหมวดชั้นมานุสสิสสนาสติปัญญา^{๑๐๔} โดยเวทนานี้จัดเป็นนามธรรม

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการเกิดของเวทนาย่อมมีเหตุทำให้เกิด มีผัสสะเป็นเหตุ เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เมื่อผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น เมื่อผัสสะดับลง เวทนาจึงดับลงไปจากการที่ผู้ปฏิบัติได้เข้ารูปฌาน และ อรูปฌาน การเกิดขึ้นของผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เมื่อออก

^{๑๐๐} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๑.

^{๑๐๑} คุราชละเอียดใน ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๘.

^{๑๐๒} คุราชละเอียดใน ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๕.

^{๑๐๓} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๑๐๔} คุราชละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑๓/๓๑๘.

จากรูปฌานและอรุปฌานแล้วจึงได้เกิดขึ้นผู้ปฏิบัติจึงนำสภาวะนี้มาเป็นตัวกำหนดถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของเวทนา

เมื่อพิจารณาสัญญา ก็ย่อมรู้ชัดว่าสภาวะสัญญานี้เป็นสภาวะธรรมที่มีการจดจำในอารมณ์ เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าอากาสนัญจายตนฌาน ความจำในรูปสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้า วิญญาณัญจายตน- ฌาน สัญญาในอากาสนัญจายตนสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าอากิญจัญญายตนฌาน สัญญาวิญญาณัญ- จายตนสัญญาก็ดับไป เมื่อเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน สัญญาใน อากิญจัญญายตนสัญญาก็ ดับไป เมื่อเข้าสัญญาเวทิตนิโรธ สัญญาและเวทณาก็ดับไป ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว สัญญาใน ราคะย่อมดับไป โทสะย่อมดับไป โมหะย่อมดับไป^{๑๐๕} รู้แจ้งสัญญาที่เกิดขึ้น รู้แจ้งสัญญาที่ ตั้งอยู่ รู้แจ้งสัญญาที่ดับไป^{๑๐๖} สัญญานี้จึงจัดอยู่ในหมวดของ ธรรมานุปัสสนา สติปัญฐานใน หมวดสัญญาขันธ^{๑๐๗} สัญญานี้จึงสงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรม

ผู้วิจัยมีพบว่า สัญญาที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติจากรูปฌานและอรุปฌานในแต่ละองค์ฌาน นี้โดยจะมีสัญญาในองค์ฌานต่างๆ ซึ่งสัญญานี้ก็เป็นสภาวะธรรมที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็น อนัตตาโดยผู้ปฏิบัติสามารถนำมาเป็นสภาวะกำหนดให้เห็นถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในแต่ละ องค์ฌานได้

เมื่อพิจารณาเจตนาที่ย่อมรู้ชัดว่าสภาวะเจตนาอันเป็นสภาวะที่จิตมุ่งตรงต่ออารมณ์หรือ จงใจในอารมณ์ การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานซึ่งการกำหนดรู้ในสภาวะเหล่านี้สามารถนำมา กำหนดการเกิดดับเป็นวิปัสสนาได้เช่นกัน ก่อนจะเปลี่ยนสภาวะองค์ฌาน ก็มีเจตนา สภาวะที่ออกจาก ฌาน สภาวะที่เข้าฌาน ในแต่ละองค์ฌานก็ต้องมีเจตนาที่มีความตั้งใจในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน เจตนานี้เป็นวิจิสังขาร เป็นสภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วิตกและวิจารณ์จิตสังขาร หมายถึงสภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ สัญญา ในการกำหนดสัญญานี้จึงจัดอยู่ใน สติปัญฐานข้อธรรมานุปัสสนาในหมวดขันธ^{๑๐๘} จงใจทางวาจา เจตนาจัดเป็นนามธรรมซึ่งเป็น อารมณ์ของวิปัสสนาภูมิในการปฏิบัติซึ่งจะมีอยู่ในองค์ฌาน เจตนาเป็นการปฏิบัติสติปัญฐานใน หมวดสังขารขันธ^{๑๐๙} ซึ่งจัดได้ว่าเจตนาเป็นนามธรรม

^{๑๐๕} คุรยละเอียดใน ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๘๕.

^{๑๐๖} คุรยละเอียดใน ที.ป.(ไทย) ๑๑/๓๐๓/๒๗๕.

^{๑๐๗} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๐๘} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑๓/๓๑๘.

^{๑๐๙} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

ผู้วิจัยพบว่าการจะปฏิบัติกัมมัฏฐานก็จะต้องมีความตั้งใจมีเจตนา เจตนาจึงเป็นสภาวะธรรมในแต่ละองค์ฌานที่เกิดขึ้นร่วมกับสภาวะธรรมอีกหลายๆ สภาวะซึ่งสภาวะเหล่านี้จัดเป็นสภาวะที่สามารถกำหนดให้เป็นวิปัสสนาญาณได้ตลอดเวลา

เมื่อพิจารณาลักษณะ ก็ย่อมรู้ชัดสภาวะของฉันทะนั้นว่า สภาวะฉันทะนี้เป็นสภาวะธรรมที่ประสงค์ต่ออารมณ์ เมื่อเกิดฉันทะแล้วก็就会有ความพอใจ ก็จะเกิดความศรัทธาขึ้นมา ซึ่งในการปฏิบัติก็ต้องมีฉันทะเกิดขึ้นก่อน ถ้าขาดฉันทะแล้วก็จะไม่มีกำลังใจในการทำสมาธิเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาก็จะต้องละกามฉันทะ^{๑๐๐} ซึ่งการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร สัมปชัญญะและสติ กำจัดอกิขณาและโทมนัสเสียได้เมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมละฉันทะในธรรมทั้งหลาย เพราะละฉันทะได้จึงทำพระนิพพานให้แจ้ง^{๑๐๑}

ดังนั้นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการเข้าสภาวะของฌานนี้ รู้เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป^{๑๐๒} ทั้งก่อนที่จะเข้าสภาวะฌานและออกจากสภาวะฌานนี้จึงมีองค์ธรรมของฉันทะให้กำหนดเห็น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานสามารถกำหนดรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาซึ่งฉันทะนี้จัดอยู่ในข้อธัมมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดสังขารขันธ^{๑๐๓} ฉันทะนี้จึงสงเคราะห์เป็นนามธรรม

เมื่อพิจารณาอิโมกข์ ก็ย่อมรู้ชัดสภาวะธรรมของอิโมกข์ว่า สภาวะของอิโมกข์นี้เป็นธรรมที่เด็ดขาดในอารมณ์ ในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ความตัดสินอารมณ์ กิริยาที่ตัดสินอารมณ์ ภาวะที่จิตตัดสินอารมณ์นั้น นี้เรียกว่าปสาทะเป็นปัจจัย อิโมกข์จึงมี^{๑๐๔} ซึ่งสภาวะธรรมนี้จึงจัดเป็นสภาวะธรรมที่เกิดในองค์ฌานที่ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดให้เห็นถึงความเป็นไตรลักษณ์ได้ซึ่งองค์ธรรมนี้จัดอยู่ในข้อธัมมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในหมวดสังขารขันธ^{๑๐๕} อิโมกข์จึงจัดได้ว่าเป็นนามธรรม

เมื่อพิจารณาวิริยะ ก็ย่อมรู้ชัดสภาวะของวิริยะนี้เป็นสภาวะธรรมที่มุ่งมั่นบากบั่นต่ออารมณ์ ในการกำหนดเพื่อให้สำเร็จตามที่ต้องการเมื่อเข้ารูปฌานและอรูปรูปฌานแล้วจะต้องสติ

^{๑๐๐} คุราชละเอียดยใน ขุ.ปา.(ไทย) ๓๑/๘๗/๑๔๗.

^{๑๐๑} คุราชละเอียดยใน ส.ม.(ไทย) ๑๕/๔๐๓/๒๖๑.

^{๑๐๒} คุราชละเอียดยใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๗/๓๑๕.

^{๑๐๓} คุราชละเอียดยใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๐๔} คุราชละเอียดยใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๓๕/๒๕๕.

^{๑๐๕} คุราชละเอียดยใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

ประคองใจไว้ การกำหนดประคองใจไว้นี้ชื่อว่าวิริยะ^{๑๑๖} เป็นความเพียรที่ประคองไว้ ไม่ให้ย่อหย่อนและไม่ตั้งเกินไป^{๑๑๗} ซึ่งความเพียรที่เกิดขึ้นนี้ก็มีความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับองค์ฌานต่างๆ ที่ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ด้วยสติปัญญาในหมวดสังขารชั้น^{๑๑๘} จึงจัดได้ว่าเป็นนามธรรม

เมื่อพิจารณาสติ ก็ย่อมรู้ชัดว่า สตินั้นเป็นสภาวะธรรมที่ระลึกรู้ทันอารมณ์ สติหรือเรียกว่าความไม่ประมาทนั่นเอง เป็นธรรมที่ทำให้ตื่นตัวอยู่เสมอ สติเป็นคุณธรรมที่ทำให้เกิดขึ้นเองไม่ได้ ต้องทำให้เกิดขึ้นด้วยการฝึกฝนรวบรวมจิตใจให้ตั้งด้วยวิธีการต่างๆ ทำสมาธิหรือสวดมนต์ภาวนา ความไม่ใส่ใจโดยไม่แยกคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้เกิดความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์^{๑๑๙} สติที่เกิดขึ้นก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งสติจึงเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในองค์ฌานต่างๆ ที่สามารถกำหนดรู้ได้ถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตา สตินี้จึงจัดอยู่ในองค์มรรคของสัมมาสติ^{๑๒๐} สตินี้จึงสงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรม

เมื่อพิจารณาอุเบกขา ก็ย่อมรู้ชัดว่าเป็นสภาวะธรรมที่เป็นกลางต่ออารมณ์ ซึ่งพระพุทธองค์ได้กล่าวไว้ว่า ย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า แม้อุเบกขานี้ก็ถูกปรุงแต่งแล้ว ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นก็มีความไม่เที่ยงมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๑๒๑} เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๑๒๒} อุเบกขานี้จึงเป็นสภาวะของผู้ปฏิบัติที่จะสามารถนำมากำหนดพิจารณาถึงความเกิดดับเป็นวิปัสสนา ซึ่งอุเบกขานี้สงเคราะห์เข้าในธัมมานุปัสสนาสติปัญญาในหมวดอุเบกขาสัมโพชฌงค์^{๑๒๓} อุเบกขานี้จึงจัดได้ว่าเป็นนามธรรม

เมื่อพิจารณามนสิการ ก็ย่อมรู้ชัดว่า มนสิการนี้เป็นสภาวะธรรมที่มีการเอาใจใส่ต่ออารมณ์ ซึ่งการพิจารณาธรรมต่างๆ เหล่านี้ เป็นการกำหนดรู้ไปตามลำดับของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๔/๓๑๕.

^{๑๑๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๖๕, หน้า ๔๗๖.

^{๑๑๘} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๖๕/๔๐๓.

^{๑๑๙} คุรยละเอียดใน อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๘.

^{๑๒๐} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๒๑} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒.

^{๑๒๒} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓.

^{๑๒๓} คุรยละเอียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓.

สภาวะที่กำหนดหรือมนสิการนี้จะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อนึกถึงความเกิดขึ้นของธรรมเหล่านั้น ความเกิดย่อมปรากฏ เมื่อนึกถึงความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ย่อมปรากฏ เมื่อนึกถึงความดับ ความดับย่อมปรากฏ^{๑๒๔} ซึ่งสภาวะความเกิดขึ้นที่ปรากฏนี้ก็ไม่มีความเที่ยงแท้ถาวร ย่อมมีการดับไป และสภาวะการตั้งอยู่ก็มีการดับไป สภาวะความดับก็มีการสิ้นซึ่งกำหนดสภาวะธรรมเหล่านี้เป็นวิปัสสนาญาณได้

ผู้วิจัยมีพบว่าการกำหนดสภาวะธรรมตามอนุปัทธัมมวิปัสสนาของผู้ปฏิบัติ ที่เป็นองค์ธรรมต่างๆ ซึ่งเกิดนับเนื่องอยู่ในปฐมฌานจิตตูปบาท^{๑๒๕} อันเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นหรือความนึกคิดที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ นั้นเป็นการปรุงแต่งของจิตหรือสังขารชั้นที่^{๑๒๖} เป็นสภาวะธรรมที่เกิดในเบื้องต้นของปฐมฌาน เมื่อออกจากปฐมฌานแล้วจึงได้กำหนดสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นมานั้นพิจารณาเป็นอย่างไรๆ ไป จะได้เห็นการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ในท่ามกลางและเห็นสภาวะการดับไปในที่สุด^{๑๒๗} มนสิการนี้จึงเป็นการเจริญสติปัญญา^{๑๒๘} จึงสงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรม

สภาวะธรรมที่สารีบุตรได้กำหนดในสมาธินั้นคือ สภาวะจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น^{๑๒๙} ซึ่งเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นสภาวะต่างๆ โดยความไม่เที่ยง ซึ่งเป็นองค์มรรคในสัมมาทิฐิ โดยการกำหนดอารมณ์ที่เป็นรูปมีสภาวะความไม่เที่ยงและนามที่เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นในสมาธินั้น เมื่อพิจารณาไตร่ตรองถึงรูปธรรมและอรูปธรรมแล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นเมื่อจิตของผู้ปฏิบัติไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีความหนัก ไม่มีความหยาบ ไม่มีความไม่ควรแก่การงาน มีกายและจิตสงบ ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สภาวะต่างๆ เหล่านี้เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดได้แล้วจึงพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงในอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ผู้วิจัยพบว่าการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวอนุปัทธมนี้ ในกระบวนการแรกนั้นเป็นการเพ่งอารมณ์ให้เกิดองค์ฌานในระดับโลกียธรรม เป็นการวางรากฐานให้จิตมั่นคง ส่วนกระบวนการที่สองนั้น เป็นการอาศัยจิตที่มั่นคงถอยหลังออกจากสภาวะฌานมาเพ่งลักษณะสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นการกำหนดรู้ทำให้เกิดปัญญาขึ้นโลกุตตรธรรม โดยอาศัยแนวทางหรือช่องทางเข้าสู่โลกุตตรปัญญาโดยการพิจารณาองค์ธรรมเห็นเป็นไตรลักษณ์นั่นเอง

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๗/๒๕๕.

^{๑๒๕} จิตตูปบาทหมายถึงความเกิดขึ้นแห่งจิต ความนึกคิดที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ, พระอุรคณาธิ - การ, พจนานุกรม บาลี - ไทย, หน้า ๒๐๕.

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

^{๑๒๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๗๕, หน้า ๔๖๗.

แม้ว่าสภาวะธรรมต่างๆ เหล่านี้จะปรากฏแก่ญาณของพระสารีบุตรเถระ โดยแจ้งประจักษ์
ในลักษณะที่ปรากฏที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แต่ก็ควรที่จะเข้าใจว่า ญาณจิตนั้นไม่สามารถรู้ด้วยการ
เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของญาณจิตเองได้ และก็ไม่ควรที่จะเข้าใจว่า จิตที่รู้กับญาณจิตนั้นเกิดขึ้น
พร้อมกัน ซึ่งในประเด็นนี้ มีข้อความจากคัมภีร์มัชฌิมนิกายอรรถกถา ดังต่อไปนี้ด้วยว่า

พระสารีบุตรนั้นเนื่องจากท่านได้กำหนดพิจารณาอารมณ์ และวัตถุอันเป็นที่อาศัยของ
สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเหล่านั้นเมื่อท่านออกจากฌานและทำการพิจารณาอยู่ ลักษณะการเกิด (อุปาทะ)
การตั้งอยู่ (ฐิติ) และการดับ (กังคะ) ของสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็จะปรากฏเหมือนกับว่า
กำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปในขณะนั้นนั่นทีเดียว^{๑๑๐}

การกำหนดรู้พิจารณาธรรมที่ปรากฏอย่างนี้เป็นการกำหนดพิจารณารู้สภาวะธรรมที่
เกิดขึ้นซึ่งในอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า วิทิตา อุปปชฺชุนติ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นอันรู้แจ้ง เป็นสภาวะธรรมที่
ปรากฏชัดเกิดขึ้น รู้แจ้งแล้วตั้งอยู่ วิทิตา อุปภูหนติ เมื่อตั้งอยู่ก็เป็นอันรู้แจ้ง เป็นธรรมปรากฏ
ชัดตั้งอยู่ รู้แจ้งถึงความดับไป วิทิตา อพุกตถิ แม้ดับไปก็เป็นอันรู้แจ้งเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏชัด
ดับไป^{๑๑๑} อนึ่งการรู้ว่า นี่เป็นการเกิดขึ้นของสภาวะธรรมที่ยังไม่เคยเกิด ชื่อว่าเป็นญาณหยั่งรู้
อุทยะกล่าวคือ การเกิด ส่วนการรู้ว่า เมื่อเกิดแล้ว ย่อมดับหายไป ชื่อว่า เป็นญาณที่หยั่งรู้
วยะ กล่าวคือการดับแห่งสภาวะธรรม

ดังนั้นจากการศึกษาพบว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตรนี้
เป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมในองค์ฌานหรือขั้น ๕ รูปนามนั่นเอง ซึ่งการที่ผู้ปฏิบัติเข้าปฐมฌาน
และออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ก็นำหลักธรรมนั้นมากำหนดพิจารณาให้เห็นถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่
และดับไป พิจารณาเห็นถึงความไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลงที่สามารถกำหนดเห็นได้ จากนั้นเมื่อ
เข้าทุติยฌานและออกจากทุติยฌานดังกล่าวแล้ว ก็ให้กำหนดหลักธรรมในทุติยฌานนั้นมากำหนด
พิจารณาให้เห็นถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอีก ปฏิบัติโดยวิธีนี้ไปตามลำดับแห่งองค์ฌาน
โดยสามารถเข้าฌานไปตามลำดับจนถึงสมาบัติ การปฏิบัติวิปัสสนาที่ผู้ปฏิบัติเข้าฌานและออก
จากฌานแล้วกำหนดสภาวะธรรมนี้เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญาตามแนวหลักธรรม
ในอนุปทสูตรหรือจะเรียกว่า อนุปทัมมวิปัสสนา^{๑๑๒} หมายถึงการปฏิบัติวิปัสสนาที่พิจารณา
สภาวะธรรมไปตามลำดับขององค์ฌาน

^{๑๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาโค), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญ
ธรรมดา, หน้า ๒๐๕.

^{๑๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๒๒, หน้า ๑๕๗.

^{๑๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาโค), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญ
ธรรมดา, หน้า ๑๕๕.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตร และเพื่อศึกษา การนำหลักธรรมในอนุปทสูตรไปประยุกต์ใช้กับการปฏิบัติวิปัสสนา ในการวิจัยครั้งนี้โดยวิธี การศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากงานวิจัยวิทยานิพนธ์ และหนังสือตำรางานวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วจึง นำมาเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากผู้เชี่ยวชาญและอาจารย์ ที่ปรึกษา

จากการศึกษาสรุปเป็นผลการวิจัยและข้อเสนอแนะได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

อนุปทสูตรเป็นพระสูตรหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ ในหมวดคอนุปท วรรค สูตรที่ ๑ เป็นพระธรรมเทศนาที่มีการบรรยายแบบโวหารมีใจความกะทัดรัด โดยพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ถึงการบรรลุธรรมไปตามลำดับของพระสารีบุตร หรือการปฏิบัติวิปัสสนาด้วยการเห็นแจ้งธรรมไปตามลำดับด้วยอำนาจของฌานสมาบัติ

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า ได้พบหลักธรรมที่เป็นแนวทางในปฏิบัติวิปัสสนา ที่พระสารีบุตรได้กำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏในองค์ฌานไปตามลำดับ โดยในการกำหนดรู้ สภาวะขององค์ฌานนั้น เบื้องต้นท่านได้เข้าปฐมฌาน จากนั้นจึงออกจากปฐมฌาน แล้วจึงได้ กำหนดเอาสภาวะธรรม ๑๖ ประการ ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาน ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา และมนสิการ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นมา กำหนดพิจารณา โดยสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นนั้นเมื่อสงเคราะห์เข้าในอารมณ์วิปัสสนาแล้วก็คือ ขั้น ๕ หรือรูปนาม

การปฏิบัติวิปัสสนาจะมีแนวทางการปฏิบัติที่สำคัญๆ ด้วยกัน ๒ ประเภทคือ การปฏิบัติ วิปัสสนาโดยมีสมณนำหน้าหรือสมถยานิก และการปฏิบัติโดยมีวิปัสสนานำหน้าหรือ วิปัสสนายานิก ซึ่งแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปทสูตรนี้เป็นการปฏิบัติโดยอาศัยองค์ฌาน

หรือสมาธิเป็นบาทฐาน จึงเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยมีสมณำหน้า ซึ่งในขั้นตอนแรกเป็นการปฏิบัติให้เกิดสมาธิหรือองค์ฌานเสียก่อน แล้วจึงอาศัยสภาวะธรรมหรือรูปนามที่เกิดจากฐานของสมาธิหรือในองค์ฌานมากำหนดรู้ โดยพิจารณาเห็นถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

การปฏิบัติวิปัสสนาโดยวิธีนี้เป็นการปฏิบัติโดยใช้ฌานเป็นบาทฐาน โดยเข้าปฐมฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาเป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ ที่ปรากฏในปฐมฌานนั้น โดยเข้าฌานไปตามลำดับจนถึงนิโรธสมาบัติหลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในฌานนั้นๆ ตามความเป็นจริง

การปฏิบัติวิปัสสนานั้น สิ่งที่จะต้องขาดเสียไม่ได้คือ อารมณ์ของวิปัสสนาหรือวิปัสสนาภูมิ ๖ โดยมีขั้น ๕ เป็นต้น เมื่อสรุปแล้วก็คือรูปนาม เมื่อกำหนดรูปนามจึงเป็นการเจริญวิปัสสนาครบทั้ง ๖ ภูมิ ซึ่งการกำหนดวิปัสสนานั้นเป็นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือการพิจารณากาย การพิจารณาเวทนา การพิจารณาจิต และการพิจารณาธรรม การกำหนดรู้ในฐานทั้ง ๔ นี้จึงเป็นการกำหนดรู้รูปนามในวิปัสสนาภูมิ

การเจริญสติปัฏฐานของพระสารีบุตรนั้นท่านกำหนดสภาวะธรรมว่า ก่อนที่จะเข้าฌานนั้น สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ยังมีได้มีปรากฏ โดยมาปรากฏที่ตอนนี้นี่เอง ครั้นปรากฏเกิดขึ้นแล้วก็กลับดับหายไป โดยที่ท่านได้เข้าฌานตามลำดับไปเรื่อยๆ ทั้งรูปฌานและอรุฌานและได้นำเอาสภาวะธรรมในองค์ฌานเหล่านั้นมากำหนดพิจารณา ในการกำหนดพิจารณาสภาวะธรรมนั้นก็คือการกำหนดสติปัฏฐาน

จากการศึกษาพบว่า วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางอนุตฺตสนุนั้นเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยใช้สมาธิเป็นฐานเสียก่อน โดยที่ผู้ปฏิบัติต้องเข้าปฐมฌานและออกจากปฐมฌานแล้วจึงนำสภาวะธรรมที่ปรากฏนั้นมากำหนดพิจารณา โดยสภาวะธรรมในปฐมฌานก็มีวิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา และธรรมสัมปยุตธรรมที่ปรากฏขึ้น ในการกำหนดรู้วิตกพึงกำหนดว่าวิตกมีลักษณะเป็นธรรมที่จิตยกขึ้นสู่อารมณ์ หรืออาจจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การตรึกนึกคิดนั่นเอง

เมื่อวิตกเกิดขึ้นก็รู้ชัดว่าสภาวะธรรมนี้ มีการตั้งอยู่ และก็มีการดับไป การที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้นั้นเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน หรือจะกำหนดรู้สภาวะของวิจาร์ว่าวิจาร์นี้เป็นสภาวะธรรมที่ใคร่ครวญในอารมณ์ ความตรึงตรองเป็นสภาวะที่จิตสืบเนื่องต่อจากวิตก สภาวะของวิจาร์นี้ก็มีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเช่นเดียวกับวิตก การกำหนดรู้เช่นนี้ก็เป็น การกำหนดรู้ในสติปัฏฐาน และเมื่อกำหนดพิจารณาปิติ ก็ย่อมรู้ชัดว่าปิตินี้ เป็นธรรมที่ยินดีพอใจในอารมณ์ โดยในการกำหนด วิตก วิจาร์ ปิติ จึงเป็นการกำหนดสังขารขั้นหรือความปรุงแต่งของจิตที่ปรากฏในปฐมฌาน การกำหนดเช่นนี้จึงเป็นการเจริญสติปัฏฐานในหมวดมัชฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ผู้ปฏิบัติสามารถเข้าปฐมฌาน และออกจากปฐมฌานแล้วกำหนดสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นมาพิจารณาถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป แล้วจึงได้เข้าทุติยฌานและออกจากทุติยฌานก็นำเอาสภาวะในองค์ทุติยฌานมากำหนดพิจารณาให้เห็นถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา โดยสามารถเข้าฌานไปตามลำดับแห่งฌานสมาบัติ

สภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นดังที่กล่าวมานี้ เป็นสภาวะธรรมที่เกิดจากการปฏิบัติโดยมีองค์ฌานเป็นบาทฐาน แล้วพิจารณาสภาวะธรรมต่างๆ เหล่านี้เป็นพระไตรลักษณ์ การกำหนดเห็นสภาวะธรรมต่างๆ เหล่านี้เป็นการกำหนดสติปัญฐาน ซึ่งวิธีการดังกล่าวเป็นการเจริญวิปัสสนาหรือการกำหนดสติปัญฐานตามแนวหลักธรรมในอนุปทสูตร

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนา โดยสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นนั้นเป็นสภาวะธรรมที่เกิดจากสมาธิหรือองค์ฌาน ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ถึงการเกิดดับในสภาวะธรรมนั้นได้ด้วยวิปัสสนาญาณ ดังนั้นหลักธรรมและวิธีการนี้จึงเป็นการนำเสนอให้ผู้ปฏิบัติได้นำไปใช้ต่อไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ที่จะศึกษาควรศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

๑) ศึกษาความหมายของปัญญา ๕ แบบ ที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรในอนุปทสูตร

๒) ศึกษาวิธีการบรรลุธรรมในพระสูตรอื่นที่เน้นการปฏิบัติวิปัสสนาจนบรรลุธรรมไปตามลำดับขั้นหรือลำดับบท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี - ไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ .พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาและอรรถกถา แปล. ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

จักพล พิมพ์การ. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๑.

จิตตวนุโณ ภิกขุ (พิจิตร ปธ.๕ สนบ. เกียรตินิยม MA.). วิปัสสนาภาวนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระคัมภีรสาราภิวังศ์ ธรรมาจริยะ. อภิวัังสะ. การเจริญสติปัญญา. ลำปาง : โรงพิมพ์จิตวัฒนา
การพิมพ์, ๒๕๔๑.

พระครูฉานวิรัต. หลักการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชนากานต์ -
พรินต์ติ้ง, ๒๕๕๔.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕, ราชบัณฑิต). ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : เลียง
เซียง, ๒๕๕๐.

- _____ **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.
- พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร ป.ช.๕). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒. ว่าด้วยสติปัญญา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **วิปัสสนาญาณโสภณ.** กรุงเทพมหานคร : ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน ป.ช. ๕). **อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล. กาญจนบุรี : ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๕๐.**
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติมครั้งที่ ๑,** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.** กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัทสหมิกการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- _____ **ไตรลักษณ์.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.
- พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **ภาวนาทีปนี.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗.
- พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปฺสโม). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธทาสจารย์ (อจ อาสภมหาเถระ แปลและ – เรียบเรียง).** กรุงเทพมหานคร : ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา.** กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัญญาสูตร เส้นทางสู่พระนิพพาน.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- _____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๑. นครปฐม :** ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๒. นครปฐม :** ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๑.

พระอัครวงษ์เสระ. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยกรณ์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน
การพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระอธิการสมศักดิ์ โสรโท. คู่มือการพัฒนาจิตตามแนวสติปัญญา ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติใหม่.
กรุงเทพมหานคร : พิมพ์โดย หจก.ศิลปาคมการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระอุครคณาธิการ. พจนานุกรม บาลี – ไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๖.

พ.อ.ปิ่น มุกทุกันต์. ประมวลศัพท์ศาสนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๔.

พุทธทาสภิกขุ. วิชาฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุนทรสาส์น,
๒๕๔๕.

_____ คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๑.

ภัททันตะ อาสภะเสระ. การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามหลักสติปัญญา ๔.

กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

_____ วิปัสสนาที่ปณีตภา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ วิปัสสนาธุระ. กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดย C100 DESIGN CO.LTD, ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกศึกษา. กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการ
พิมพ์, ๒๕๓๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. โสฬสปัญหา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๓๐.

_____ สารานุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๔.

ราชบัณฑิตสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ.๒๕๓๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). อริยวังสปฏิปทา. กรุงเทพมหานคร : หจก. –
ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

อุบาลิกาเนบ มหานีรานนท์. แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่
หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

นางสาวพัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล. “ศึกษาสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ :
เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เตือน”. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

- พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนร โส). “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์). “ศึกษาวิเคราะห์หลักอานาปานสติภาวนาเฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- ศิริวรรณ จำเริญบุญ. “ศึกษารูปแบบและวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวของพระอธิการสนอง กตปุญโญ”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- อณิวัชร เพชรนรรัตน์. “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- อภิราษฎร์ ปรีชาจารย์. “ศึกษาวิเคราะห์สมถยานิกะในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีกสิน ๑๐ เป็นอารมณ์”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ภาคผนวก

อนุพัทวคค^๑

อนุพัทสุตต

[๕๓] เอวมเม สุต : เอก สมย ภควา สาวตถึย วิหริติ เขตวเน อนาถปิณทิกสุส อาราม. ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “ภิกฺขโว”ติ. “ภทฺนเต”ติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจสฺสิสฺส. ภควา เอตทโวจ : ปณฺทิตโต ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, มหาปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, ปุณฺณปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, หาสปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, ชวนปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, ติกฺขปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต, นิพฺพเชทิกปญฺโญ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต. สาริปฺตฺโต ภิกฺขเว อหฺตฺตมาส อนุพัททมฺมวิปฺสฺสน วิปฺสฺสิ. ตตฺรติ ภิกฺขเว สาริปฺตฺตสฺส อนุพัททมฺมวิปฺสฺสนาย โหติ.

[๕๔] อธิ ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต วิวิจฺเจว กามเหติ วิวิจฺจ อกฺุสเลหิ รมฺเมหิ สวิตกฺก สวิจาร วิเวกช ปิตฺติสุข ปจฺม ฌาน อุปสมฺปชฺช วิหริติ. เย จ ปจฺเม ฌานเ รมฺมา วิตกฺโก จ วิจโร จ ปิตฺติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโส เวทนา สลฺยณา เจตนา จิตฺตํ ฌนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร. ตยฺสส รมฺมา อนุพัทวตฺถิตฺตา โหนฺติ, ตยฺสส รมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ, วิทิตา อุปฺภูทหนฺติ, วิทิตา อพฺภคฺต คจฺจนฺติ. โส เอว ปชานาติ “เอว กิริม รมฺมา อหฺตฺวา สมฺโภนฺติ หฺตฺวา ปติเวเนตี”ติ. โส เตสฺส รมฺเมสฺส อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสิโต อุปฺปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมริยาทิกเตน เจตสา วิหริติ. โส “อตฺถิ อตฺถี นิสฺสรณฺนุ”ติ ปชานาติ, ตพฺพหฺลึการา อตฺถิ เตววสฺส โหติ. (๑)

ปุณ จปร ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต วิตกฺกวิจาราน วุปฺสมาอชฺฉตฺต สมฺปสาทน เจตโส เอโกทิกาว อวิตกฺก อวิจาร สมาริซ ปิตฺติสุข ทฺถึย ฌาน อุปสมฺปชฺช วิหริติ. เย จ ทฺถึเย ฌานเ รมฺมา อชฺฉตฺต สมฺปสาโท จ ปิตฺติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโส เวทนา สลฺยณา เจตนา วิญฺญาณ ฌนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร. ตยฺสส รมฺมา อนุพัทวตฺถิตฺตา โหนฺติ ตยฺสส รมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ, วิทิตา อุปฺภูทหนฺติ, วิทิตา อพฺภคฺต คจฺจนฺติ. โส เอว ปชานาติ “เอว กิริม รมฺมา อหฺตฺวา สมฺโภนฺติ, หฺตฺวา ปติเวเนตี. โส เตสฺส รมฺเมสฺส อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสิโต อุปฺปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมริยาทิกเตน เจตสา วิหริติ. โส “อตฺถิ อตฺถี นิสฺสรณฺนุติ ปชานาติ ฯ ตพฺพหฺลึการา อตฺถิ เตววสฺส โหติ. (๒)

^๑ ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๓/๗๗.

ปุณ จปร ภิกขเว สาริปุตฺโต ปติยา จ วิศวาอุเปกฺขโก จ วิหริตี, สโต จ สมฺปชาโน
 สุขญจ กาเยน ปฏิสเวเทตี, ยนฺต อริยา อาจิกฺขนฺตี “อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี”ติ, ตติย
 ฌาน อุปสมฺปชฺช วิหริตี. เย จ ตติเย ฌานเณ ฌมฺมา สุขญจ สติ จ สมฺปชฌญญจ จิตฺเตกคฺคตา จ
 ผสฺโสเวทนา สลฺยา เจตนา วิญฺญาณ ฌนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร.
 คฺยสฺส ฌมฺมา อนุปทวตฺถิตา โหนฺตี คฺยสฺส ฌมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี, วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี,
 วิทิตา อพฺกตฺถ คจฺจนฺตี. โส เอว ปชานาตี “เอว กิริม ฌมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺตี, หุตฺวา
 ปฏฺิเวเนตี”ติ. โส เตสฺส ฌมฺเมสฺส อนฺปาโย อนฺปาโย อนิสฺสึโต อปฺปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต
 วมิริยาทิกเตน เจตสา วิหริตี. โส “อตฺถิ อุตฺถรี นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาตี. ตพฺพหฺลึการา อตฺถิ เตว
 วสฺส โหตี. (๑)

ปุณ จปร ภิกขเว สาริปุตฺโต สุขสฺส จ ปหานาทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว
 โสมนสฺสโทมนสฺसान อตฺถงฺกมา อทุกฺขมสุข อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตฺถ ฌาน อุปสมฺปชฺช
 วิหริตี. เย จ จตฺตฺถ ฌานเณ ฌมฺมา อุเปกฺขา อทุกฺขมสุขา เวทนา ปรีสุทฺถตฺตา เจตโส อนาโภโค
 สติปาริสฺสุทฺธิ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโสเวทนา สลฺยา เจตนา จิตฺต ฌนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ อุเปก
 ขา มนสิกาโร. คฺยสฺส ฌมฺมา อนุปทวตฺถิตา โหนฺตี, คฺยสฺส ฌมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี,
 วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี, วิทิตา อพฺกตฺถ คจฺจนฺตี. โส “เอว ปชานาตี เอว กิริม ฌมฺมา อหุตฺวา
 สมฺโภนฺตี, หุตฺวา ปฏฺิเวเนตี”ติ. โส เตสฺส ฌมฺเมสฺส อนฺปาโย อนฺปาโย อนิสฺสึโต อปฺปฏิพฺพุโร
 วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วมิริยาทิกเตน เจตสา วิหริตี. โส “อตฺถิ อุตฺถรี นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาตี.
 ตพฺพหฺลึการา อตฺถิเตววสฺส โหตี. (๔)

ปุณ จปร ภิกขเว สาริปุตฺโต สพฺพโส รูปสลฺยาน สมตฺติกฺกมา ปฏฺิฆสลฺยาน
 อตฺถงฺกมา นานตฺตสลฺยาน อมนสิการา “อนฺนโต อากาโส”ติ อากาसानญายตน อุปสมฺปชฺช
 วิหริตี. เย จ อากาसानญายตเน ฌมฺมา อากาसानญายตนสลฺยา จ จิตฺเตกคฺคตา จ
 ผสฺโส เวทนา สลฺยา เจตนา จิตฺต ฌนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร คฺยสฺส
 ฌมฺมา อนุปทวตฺถิตา โหนฺตี, คฺยสฺส ฌมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี, วิทิตา อุปฺปชฺชนฺตี, วิทิตา
 อพฺกตฺถ คจฺจนฺตี. โส เอว ปชานาตี “เอว กิริม ฌมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺตี, หุตฺวา ปติ
 เวนเณี”ติ. โส เตสฺส ฌมฺเมสฺส อนฺปาโย อนฺปาโย อนิสฺสึโต อปฺปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺ
 โต วมิริยาทิกเตน เจตสา วิหริตี. โส “อตฺถิ อุตฺถรี นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาตี. ตพฺพหฺลึการา
 อตฺถิ เตววสฺส โหตี (๕)

ปุณ จปร ภิกขเว สาริปุตฺโต สพฺพโส อากาसानญายตน สมตฺติกฺกมฺม “อนฺนต
 วิญฺญาณนฺ”ติ วิญฺญาณญายตน อุปสมฺปชฺช วิหริตี. เย จ วิญฺญาณญายตเน ฌมฺมา วิญฺญาณ
 ญายตนสลฺยา จ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโส เวทนา สลฺยา เจตนา จิตฺต ฌนฺโท อธิโมกฺโข

วิริย สติ อุเปกขา มนสิกาโร. คยสฺส ฐมฺมา อนุปทวตฺถิตฺตา โหนฺติ. คยสฺส ฐมฺมา วิทิตา
 อุปฺปชฺชนฺติ, วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ, วิทิตา อพฺภตฺถ กจฺจนฺติ. โส เอว ปชานาติ “เอว กิรเม
 ฐมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปติเวณฺตี”ติ. โส เตสฺส ฐมฺเมสฺส อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสีโต
 อปฺปปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมฺริยาทิกเตน เจตฺสา วิหฺรติ. โส “อตุถิ อุตฺตริ
 นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาติ. ตพฺพหุตีการา อตุถิ เตววสฺส โหติ (๖)

ปุณ จปร ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต สพฺพโส วิญฺญาณญายตน สมตฺติกฺกมฺม “นตุถิ กิลฺยจี”ติ
 อากิลฺยญฺญาตน อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. เย จ อากิลฺยญฺญาตน ฐมฺมา อากิลฺยญฺญาตนสญฺญา
 จ จิตฺเตกคฺคตา จ ผลฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺต ญฺนฺโท อธิโมกฺโข วิริย สติ
 อุเปกขา มนสิกาโร. คยสฺส ฐมฺมา อนุปทวตฺถิตฺตา โหนฺติ, คยสฺส ฐมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ,
 วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ, วิทิตา อพฺภตฺถ กจฺจนฺติ. โส “เอว ปชานาติ เอว กิรเม ฐมฺมา อหุตฺวา
 สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปติเวณฺตี”ติ. โส เตสฺส ฐมฺเมสฺส อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสีโต อปฺปปฏิพฺพุโร
 วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมฺริยาทิกเตน เจตฺสา วิหฺรติ. โส “อตุถิ อุตฺตริ นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาติ.
 ตพฺพหุตีการา อตุถิ เตววสฺส โหติ (๗)

[๕๕] ปุณ จปร ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต สพฺพโส อากิลฺยญฺญาตน สมตฺติกฺกมฺม
 เนวสญฺยานาสญฺญาตน อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺฐาติ โส
 ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺฐหิตฺวา, เย ฐมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิปริณฺตา, เต ฐมฺเม สมฺนุสฺสตี
 “เอว กิรเม ฐมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปติเวณฺตี”ติ. โส เตสฺส ฐมฺเมสฺส อนุปาโย
 อนปาโย อนิสฺสีโต อปฺปปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมฺริยาทิกเตน เจตฺสา วิหฺรติ. โส
 “อตุถิ อุตฺตริ นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาติ. ตพฺพหุตีการา อตุถิ เตววสฺส โหติ. (๘)

[๕๖] ปุณ จปร ภิกฺขเว สาริปฺตฺโต สพฺพโส เนวสญฺยานาสญฺญาตน สมตฺติกฺกมฺม
 สญฺญาเวทิตฺตนิโรธ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปญฺญาปสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺชีณา โหนฺติ.
 โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺฐาติ, โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺฐหิตฺวา, เย ฐมฺมา อตีตา
 นิรุทฺธา วิปริณฺตา, เต ฐมฺเม สมฺนุสฺสตี “เอว กิรเม ฐมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปติเวณฺตี”ติ.
 โส เตสฺส ฐมฺเมสฺส อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสีโต อปฺปปฏิพฺพุโร วิปฺปมฺตฺโต วิสยฺตฺโต วิมฺริยาทิก
 กเตน เจตฺสา วิหฺรติ. โส “นตุถิ อุตฺตริ นิสฺสรณฺ”ติ ปชานาติ. ตพฺพหุตีการา อตุถิ ๔ เตววสฺส
 โหติ. (๙)

[๕๗] ย โข ต ภิกฺขเว ฐมฺมา วทฺมานอ วเทยฺย “วสิปฺตฺโต ปารมิปฺตฺโต อริยสฺสึ
 สึลสฺสึ วสิปฺตฺโต ปารมิปฺตฺโต อริยสฺสึ สฺมาธิสฺสึ, วสิปฺตฺโต ปารมิปฺตฺโต อริยาย ปญฺญ
 าย วสิปฺตฺโต ปารมิปฺตฺโต อริยาย วิมุตฺติยา”ติ. สาริปฺตฺตเมว ต ฐมฺมา วทฺมานอ วเทยฺย

“วลีปุตโต ปารมิปุตโต อริยสุมิ สีสุมิ วลีปุตโต ปารมิปุตโต อริยสุมิ สมาริสมิ,
วลีปุตโต ปารมิปุตโต อริยาย ปญญา, วลีปุตโต ปารมิปุตโต อริยาย วิมุตติยา”ติ.

ย โข ต ภิกขเว สุมมา วทมาโน วเทย “ภควโต ปุตโต โอรโส มุขโต ชาโต
ชมฺช ชมฺมนิมฺมิโต ชมฺมทายาโท, โน อามิสทายาโท”ติ. สารีปุตฺตเมว ต สุมมา วทมาโน
วเทย “ภควโต ปุตโต โอรโส มุขโต ชาโต ชมฺช ชมฺมนิมฺมิโต ชมฺมทายาโท, โน
อามิสทายาโท”ติ. สารีปุตฺโต ภิกขเว ตถาคเตน อนุตฺตร ชมฺมจกฺก ปวตฺติต สมนเทว อนุปฺปวตฺเตตี
ติ.

อิทมวโจ ภควา. อุตฺตมฺนา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสิต อภินฺนุทฺตี”

อนุปทสุตฺต นิฏฺฐิต ปจฺม.

อนุปทสูตร^๒
ว่าด้วยธรรมตามลำดับบท

[๕๓] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีเขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาเพิกถอนกิเลส ภิกษุทั้งหลาย เพียงกึ่งเดือน สารีบุตรก็เห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทได้ ในการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของ สารีบุตรนั้นมีเรื่องดังต่อไปนี้

[๕๔] ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรสังคจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ก็ธรรมในปฐมฌาน คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์(ความตรอง) ปีติ(ความอิ่มใจ)สุข(ความสุข) จิตตกัคคตา(ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ(ความถูกต้อง) เวทนา(ความเสวยอารมณ์) สัญญา(ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ(ความรู้แจ้ง) ฉันทะ(ความพอใจ) อธิโมกษ์(ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร)สติ(ความระลึกได้) อุเบกขา(ความวางเฉย) มนสิการ(ความใส่ใจ)เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้หลุดพ้นแล้ว พรากได้ แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำ ธรรมนั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป สารีบุตรบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ ก็ธรรมในทุติยฌาน คือ ความผ่องใสในภายใน ปีติสุข จิตตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะสติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’

^๒ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๐.

เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้ายอันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้
แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การ
สลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรม
นั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะปีติจางคลายไป สารีบุตรมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุตถิยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข’
ก็ธรรมในตถิยฌาน คือ สุข สติ สัมปชัญญะ(ความรู้ตัว)จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา
สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้น สารีบุตร
กำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่ สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป
สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่
ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วใน
ธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัด
ทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้
มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน
สารีบุตรบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ก็ธรรมในจตุตถฌาน
คือ อุเบกขา อทุกขมสุขเวทนา เพราะใจบริสุทธิ์แล้วจึงไม่มีความคิดคำนึง สติบริสุทธิ์ จิต
เตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขา
มนสิการเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่ สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น
ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น
ที่มีแล้วย่อม ‘อากาศหาที่สุดมิได้’ อยู่ ก็ธรรมในอากาศานัญญาชตนะ คือ อากาศานัญญาชตนะ สัญญา
จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ
อุเบกขา มนสิการเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่ สารีบุตรรู้แจ้งแล้ว
เหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยัง
ไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลส
พัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือ
กิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า
การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงอากาศานัญญาชตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุ
วิญญาณัญญาชตนะ โดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุดมิได้’ อยู่ก็ธรรมในวิญญาณัญญาชตนะ

คือ วิญญาณัญจนายตนสังขยา จิตตกัณฑา ผัสสะเวทนา สังขยา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขามนสิการเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทยุติแล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่าธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้นมีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงวิญญาณัญจนายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุอากิญจัญจนายตนะ โดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ อยู่ ก็ธรรมในอากิญจัญจนายตนะคือ อากิญจัญจนายตนสังขยา จิตตกัณฑา ผัสสะ เวทนา สังขยาเจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้นสารีบุตรกำหนดตามลำดับบทยุติแล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงรูปสังขยา ดับปฏิขันธ์สังขยา ไม่กำหนดนानัตต-สังขยาโดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุอากาศานัญจนายตนะ โดยกำหนดว่ายังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

[๕๕] อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงอากิญจัญจนายตนะได้โดยประการทั้งปวงสารีบุตรบรรลุเนวสัญญานาสัญจนายตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้นแล้วพิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงดับดับ แปรผันไปแล้วว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไปยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

[๕๖] อีกประการหนึ่ง เพราะล่องเนวส์ญญาณาสัญญาขณะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธอจึงสิ้นไป สารีบุตรนั้นมีสติออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาเห็นธรรมที่ล่องลับ ดับ แปรผันไปแล้วว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้หลุดพ้นแล้ว พรากได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า ‘การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่’ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์นี้ได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

[๕๗] ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้กล่าวชอบ ฟังกล่าวชมภิกษุรูปใดว่า ‘เป็นผู้ถึงวสี(ความชำนาญ) ถึงบารมี(ความสำเร็จ)ในอริยศีล เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยสมาธิ เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยปัญญา เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยวิมุตติ’ ภิกษุรูปนั้นคือสารีบุตรนั่นเอง ที่ผู้กล่าวชอบฟังกล่าวชมว่า ‘เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยศีล เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยสมาธิ เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยปัญญาเป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยวิมุตติ’

บุคคลผู้กล่าวชอบ ฟังกล่าวชมภิกษุรูปใดว่า เป็นบุตร เป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เกิดแต่พระโอษฐ์ของพระผู้มีพระภาค เกิดแต่ธรรม อันธรรมเนรมิตแล้วเป็นธรรมทายาท ไม่ใช่เป็นอามิสทายาท’ ภิกษุรูปนั้นคือสารีบุตรนั่นเอง ที่ผู้กล่าวชอบฟังกล่าวชมว่า เป็นบุตร เป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เกิดแต่พระโอษฐ์ของพระผู้มีพระภาค เกิดแต่ธรรม อันธรรมเนรมิตแล้ว เป็นธรรมทายาท ไม่ใช่เป็นอามิสทายาท’

ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรประกาศธรรมจักรอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ที่ตถาคตประกาศไว้แล้วโดยลำดับ โดยชอบทีเดียว”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภายิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภายิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

อนุปทสูตรจบ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระพงษ์สิทธิ์ ฉายา พาหิโย นามสกุล เทพอารีนันท์
- เกิด : วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๑
- สถานที่เกิด : จังหวัดชลบุรี
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๓๗ นักธรรมชั้นเอก
พ.ศ. ๒๕๕๒ ปริญญาตรีศาสนศาสตร์บัณฑิต สนบ. ศาสนาปรัชญา
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์การทำงาน : ผ่านการอบรมปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๗ เดือน ณ ศูนย์
ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัด
นครราชสีมา พ.ศ. ๒๕๕๓
ครูสอนนักธรรม ตรี-โท-เอก ประจำวัดหนองโสน
ครูสอนศีลธรรมโรงเรียนวัดสำนักท้อน
วิทยากรอบรมกัมมัฏฐานครูนักเรียนโรงเรียนวัดสำนักท้อน
หัวหน้าโครงการบรรพชาสามเณรฤดูร้อนประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๘
หัวหน้าโครงการบรรพชาสามเณรเฉลิมพระเกียรติวัดหนองโสน
- อุปสมบท : วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๗
- สังกัด : วัดสังฆทาน ตำบลบางไผ่ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา : ปี พ.ศ. ๒๕๕๒
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : ปี พ.ศ. ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดสังฆทาน ตำบลบางไผ่ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี